

Михайло Гутор

**Я не плакала від страху, я вила в цьому пеклі:
історії тих хто вижив в Бабиному Яру**

Національний історико-меморіальний заповідник «Бабин Яр»

Київ-2021

Бабин Яр – символ Голокосту

*Їх тисячі лягло у Бабин Яр глибокий,
і трамбували їх у тім яру, кати...
топтали їх тіла... Ридали хмари: «доки?»...
Схиляли злякані голівоньки цвіти...*

Володимир Сосюра

Під час німецької окупації Києва у 1941—1943 роках Бабин Яр став місцем масових розстрілів німецькими окупантами мирного населення і радянських військовополонених; євреїв та циган — за етнічною ознакою, а також партійних та радянських активістів, підпільників, членів Організації Українських Націоналістів, заручників, «саботажників», порушників комендантської години, пацієнтів психіатричної лікарні та інших.

Трагічною подією в історії Бабиного Яру стали масові акції по знищенню єврейського населення міста Києва 29-30 вересня 1941 р. Із середини жовтня 1941 р. до кінця вересня 1943 р. Бабин Яр був місцем регулярних розстрілів, які проводились окупаційною владою.

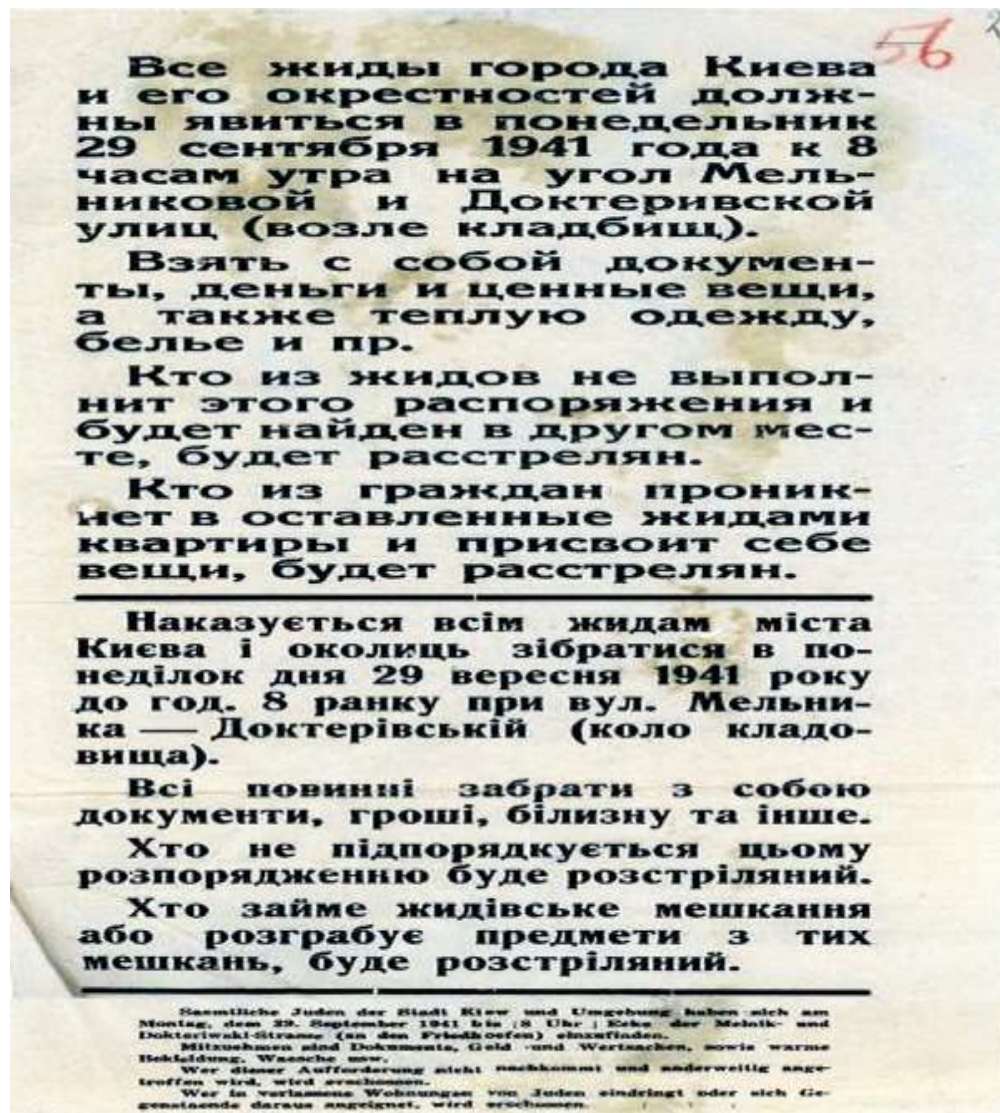
28 вересня 1941 р. на вулицях міста з'явилося повідомлення, надруковане трьома мовами, відповідно до якого «Наказується всім жидам міста Києва і околиць зібратись в понеділок дня 29 вересня 1941 року до год. 8 ранку при вул. Мельника – Доктерівській (коло кладовища)...».

Маршрут, яким вели людей на розстріл, описаний багатьма свідками і є загальновідомим: він пролягав безпосередньо до Бабиного Яру трасами сучасних вулиць Мельникова та Дорогожицької, які під час окупації називалися Дорогожицькою і Лагерною.

Як стало відомо пізніше, 2 жовтня 1941 р. Гейдріх, керівник головного управління імперської безпеки, отримав «Доповідь про оперативну обстановку в СРСР № 101»¹, яка містила короткий опис діяльності «айнзатцгрупи С» в

¹Государственный Архив Российской Федерации, ф. 7445, оп. 2, д. 138, л. 269. Цит. по: Преступные цели — преступные средства. Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР. М., 1985, док. № 155, с. 257. 2. Доклад об оперативной обстановке № 101, СССР.

Бабиному Яру. У доповіді повідомлялося: «Зондеркоманда 4-а» з допомогою «айнзатцгрупи НГ» та двох підрозділів полку поліції «Південь»² (45 і 303 батальйонів поліції «Polizei-Bataillon» порядку³) ліквідувала 33 771 єврея у період з 29 по 30 вересня 1941 р.».

Листівка з оголошенням про обов'язковий збір усіх євреїв м. Києва та його околиць 29 вересня 1941 р.⁴

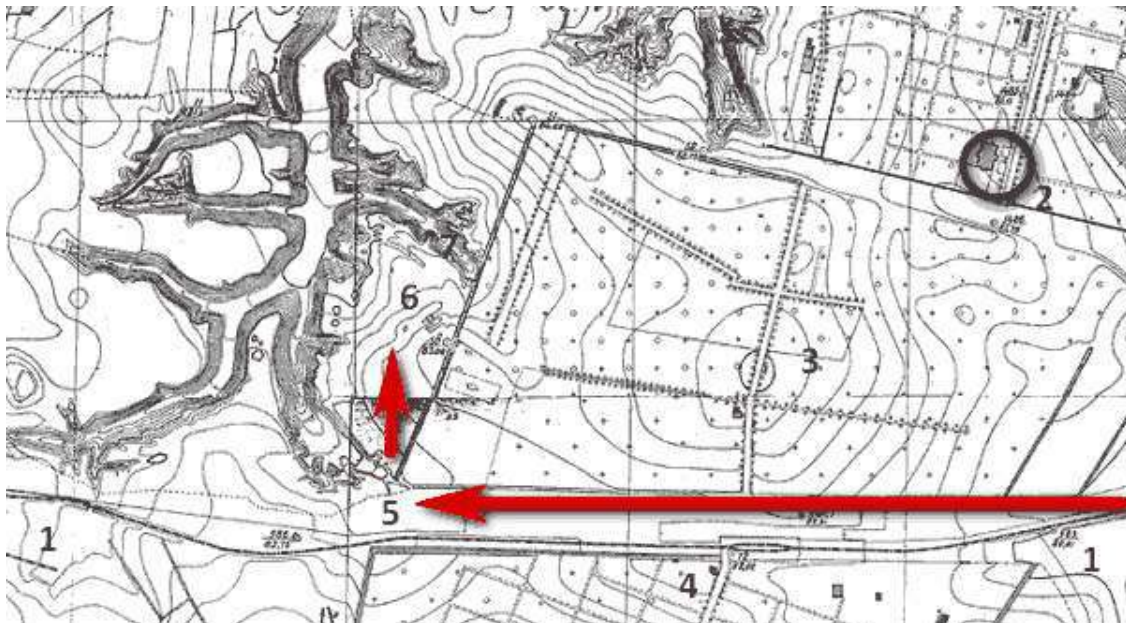
² Nuernberg Military Tribunal Volume IV «The Einsatzgruppen Case».

³ John R. Angolia / Hugh P. Taylor: Uniforms, Organization & History of the German Police Volume.

⁴ . ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 121, арк. 2.

Кияни йдуть у Бабин Яр, 29 вересня 1941 р.⁵

Галявина, на якій відбувався передостанній акт трагедії, знаходилася в 100-150 метрах від перехрестя Дорогожицької та теперішньої Оранжерейної

Цифрами показані: 1-1 - залізничні колії на Лук'янівку, 2 - Будинок контори Єврейського цвинтаря, 3 - Воїнський цвинтар, 4 - Лук'янівський цвинтар, 5 - місце перехрестя теперішньої Оранжерейної та Дорогожицької вулиць, 6 - галявина, на якій роздягали жертв перед розділом, 7 - відріг яру. Топографічний план Києва, 1924 р.

⁵ Видавництво «Варто» Електронний ресурс]] – Режим доступу:
<http://news.bigmir.net/capital/775319-Kiev-pod-nacistami--rasstrely-evreev-i-ljutyj-komendant--ChAST--3>.

В своїй книзі «Бабин Яр: Книга пам'яті» І. М. Левітас пише: «Розстріли продовжувалися два роки. За цей час були знищені десятки тисяч людей різних національностей: євреї, українці, росіяни, цигани. До речі, циган розстріляли в перші ж дні окупації, одразу після євреїв: три куренівські табори. Розстрілювали за Кирилівською церквою, там же на Куренівці. Було їх майже 100 чоловік. А останніх циган розстріляли перед самим звільненням Києва: 12 кибиток, які намагалися виїхати з Києва».⁶

У різних публікаціях даються різні цифри загальної кількості знищених у Бабиному Яру — приблизно від 70 тисяч до 200 тисяч осіб. У 1946 році на Нюрнберзькому процесі наводилася оцінка близько 100 тисяч осіб, згідно з висновками Державної Надзвичайної комісії для розслідування нацистських злочинів під час окупації Києва⁷ (додаток 15.).

Члени Державної Надзвичайної комісії в Бабиному Яру. 1943-1944 рр.

Особливість війни нацистської Німеччини та Радянського Союзу полягала в тому, що більшість її жертв загинуло не на полі бою і не зі зброєю в руках. Серед загиблих у збройному конфлікті переважали цивільні євреї та

⁶ Левитас І. М. Бабий Яр: Книга пам'яті. — К: Изд-во «Сталь», 2005. — С. 11. — 570 с.

⁷ Нюрнберзький процес. Сборник материалов под ред. К.П. Горшенина, Р.А. Руденко, И.Т. Никитченко. - М.: Государственное издательство юридической литературы. Т.1. - 1954. - 988с.

радянські військовополонені. За роки Другої світової війни, за різними обчисленнями, понад 5 млн.⁸ радянських військовополонених потрапило в полон, з-поміж них 57% померло від голоду, хвороби та виснаження.⁹

Військовополонені червоноармійці під конвоєм німецьких солдат засипають землею ділянку Бабиного Яру, де лежать тіла громадян розстріляних нацистськими окупантами. Київ, початок жовтня 1941 р.¹⁰

Червоноармійці в німецькому полоні становили не лише найчисельнішу групу, вони виявилися ще й першими жертвами нацистської політики «війни на

⁸ За даними російських істориків у полон потрапило 4,5 млн червоноармійців (Россия и СССР в войнах XX века. Потери вооруженных сил: Статистическое исследование / Под общей ред. канд. воен. наук, проф. АВН генерал-полковника Г. Ф. Кривошеева – М. 2001. – С. 239, 453–460.) За даними німецьких дослідників, за весь час бойових дій з СРСР у полоні Вермахту опинилося 5,7 млн радянських військовослужбовців (Streit C. Keine Kameraden. Die Wehrmacht und die sowjetischen Kriegsgefangenen 1941–1945/ Christian Streit. – Neuausg. – Bonn, 1991. – S. 136). Різницю у цифрах можна пояснити відсутністю єдиного підходу в методиці обчислення та використання архівних документів.

⁹ Streit C. Keine Kameraden. Die Wehrmacht und die sowjetischen Kriegsgefangenen 1941-1945 / Christian Streit. – Neuausg. – Bonn, 1991. – S. 136.

¹⁰ ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 0-239888. Автор: Иоганнес Геле (Johannes Hähle), фотограф 637-го загону 6-ї армії Вермахту.

знищення». Наприклад, убивства в Бабиному Яру почалися з розстрілів там полонених євреїв та комісарів Червоної армії¹¹.

Військовополонені Червоної Армії біля Києва¹²

Колони виснажених, обдертих полонених червоноармійців із київського «котла» з перших днів окупації стали звичним явищем на вулицях Києва, а в топоніміці міста з'явилося багато місць, пов'язаних з їх примусовим утриманням та працею.

¹¹ В. Нахманович, аналізуючи початок масових розстрілів у Бабиному Яру, на основі свідчень киян, німецьких донесень за вересень 1941 р. встановив, що радянські військовополонені були першими жертвами (Нахманович В. Расстрелы и захоронения в районе Бабьего Яра во время немецкой оккупации г.Киева 1941-43. Проблемы хронологии и топографии // Бабий Яр: человек, власть, история. Кн.1. С. 94-96.).

¹² Т. Пастушенко Табори для радянських військовополонених у Києві, 1941 – 1943 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/zabuti-zertvy-viyny/1275-tetiana-pastushenko-tabory-dlia-radianskykh-viiskovopolonenykh-u-kyievi-1941-1943-rr>

Сирецький концентраційний табір – створений нацистськими окупантами навесні 1942 р. на околиці Києва на території радянських Сирецьких військових таборів київського гарнізону. Був огорожений 3-ма рядами колючого дроту зі струмом високої напруги та вежами, в'язні жили у виритих ними землянках. Зовнішню охорону табору здійснював 23-й шуцбатальйон СД, комендантом табору був штурмбанфюрер СС Пауль-Отто фон Радомські.

У таборі утримувалися підпільники, партизани, євреї, приречені на смерть військовополонені, одночасно понад 3 тис. осіб. Окремо з вересня 1942 в таборі утримувалися жінки.

В'язнів використовували на важких роботах всередині табору (корчуванні дерев, будівництві бараків, часто – безглуздох зручаннях) та в місті, харчування

Пауль Радомські

було мізерним, вони пухли з голоду. Майже кожен день у таборі знищували хворих та слабких.

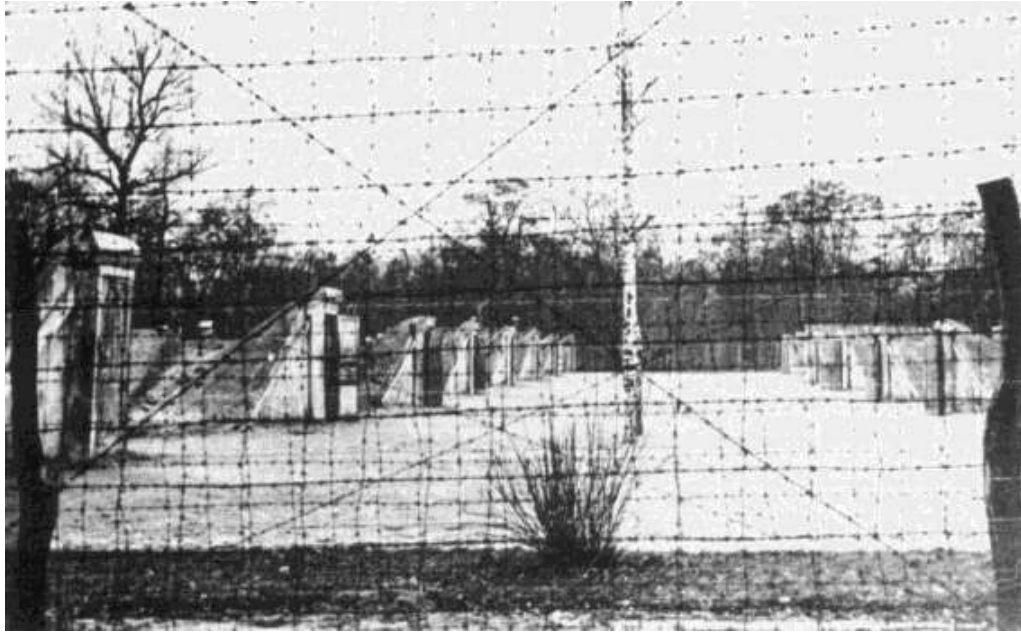
Влітку 1943 почалася евакуація табору, в'язнів вивозили до інших концтаборів або на примусові роботи до Німеччини, частину в'язнів було залишено для різних робіт у Києві, у т. ч. окрема група (понад 300 осіб) упродовж серпня-вересня 1943 брала участь у відкопуванні та спаленні трупів із Бабиного

Яру.

Роботи почалися 18 серпня й закінчилися 28 вересня 1943 р. Керував ними штурмбанфюрер СС Е. Тонхайде (свідки називають його Тонайде) – один з безпосередніх учасників розстрілів 29-30 вересня 1941 р. Охорону здійснювала спеціальна 1005-а частина, укомплектована винятково офіцерським і унтер-офіцерським складом.

Що стосується жертв репресій, яким вдалося вижити, то серед них виділяються три категорії. По-перше – це євреї, що врятувалися в період масових розстрілів. По-друге – це колишні в'язні Сирецького концтабору. По-третє – це

вцілілі учасники спалювання трупів у Бабиному Яру, частина з яких також пройшла через Сирецький концтабір.¹³

Загальний вигляд Сирецького концтабору. 1943 р¹⁴

Залишки печей в Бабиному Яру. Київ, 1943 р.¹⁵

¹³ Евстафьева Т., Нахманович В. Р. Бабич Яр: человек, власть, история. – К., 2001. – С. 67-68.

¹⁴ ЦДКФФАУ, од. зб. 0-4196.

¹⁵ ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 0-4253

**Я не плакала від страху, я вила в цьому пеклі:
історії тих хто вижив в Бабиному Яру**

"Уже всі говорять, що євреїв вбивають. Ні, не вбивають, а вже вбили. Усіх, без розбору, старих, жінок, дітей. Ті, кого у понеділок повернули додому, вже також розстріляні... Чи було колись щось подібне в історії людства? Ніхто і вгадати не зміг би нічого подібного. Я не можу більше писати. Неможна писати, неможна намагатися зрозуміти, тому що від усвідомлення того, що відбувається, ми божеволіємо...». **Ірина Хорошунова 2 жовтня 1941 р.**

Баташева Геня Яківна

(1924-1999)

Ольга Луцесєва дружила зі своєю ровесницею – єврейкою Генею Баташевою. Вони жили на вул. Тургенівській, 46. Дівчатка мріяли про майбутнє, але війна перевернула все в їх долях.

29 вересня Оля проводжала на Сирець сім'ю Баташевих: Геню, її матір, сестру Лізу і брата Григорія. З ними йшла ще одна сусідська родина: Пальті Гіта

Марківна з дітьми Марією, Абрамом і Поліною.

Ввечері того ж дня Оля почула стукіт у вікно і побачила Геню Баташеву і Марію Пальті. Ольга впустила їх до квартири, і дівчатка знеможені впали на підлогу. Вони розповіли, що всіх їх рідних розстріляли, а вони зуміли обдурити німців, завіривши, що вони не єврейки.

В сім'ї Луцесєвих дівчатка прожили місяць, а потім сусід Микола Арсентійович Сорока, підпільник з групи Кудряшова, відправив їх до лінії фронту. З неймовірними труднощами Геня і Маня перейшли лінію фронту. В тилу не цуралися різних робіт. Після визволення Києва батьки дівчаток повернулися з фронту. Невдовзі до Києва приїхали і обидві подруги.

Кінематографісти і журналісти, розповідаючи про злочинства нацистів в Бабиному Яру, показували подруг як живих свідків трагедії. Обидві стали героїнями фільмів «Бабин Яр – уроки історії» (1981), «Шолом, мир вам» (1990), «Дорога завдовжки в півстоліття» (1991), документальної повісті Софії Черняк «Вічний слід».

Всім рятівникам Гені Баташевої і Марії Пальті 1992 року присвоєні звання «Праведник Бабиного Яру» і «Праведник народів Світу». Їх рятівниця Ольга Рожченко 2006 р. нагороджена орденом "За заслуги" III ступеня.

Ольга Захарівна Рожченко у складі групи Праведників відвідала Ізраїль, де їй присвоїли звання Почесного громадянина.

З протоколу допиту в КДБ у якості свідка Г. Баташевої, яка врятувалася від розстрілу у Бабиному Яру: *«В районі перетину вулиць Мельника і Пугачова нас взяли під конвой гітлерівські автоматники і назад по вул. Мельника вже нікого не випускали. Чи були на тій ділянці будь-які штучні бар'єри, я не пам'ятаю. Ми йшли далі по вул. Мельника, по обидва боки доріг стояли гітлерівці і вимагали здавати речі і цінності. Люди кидали рюкзаки, валізи, сумки і йшли далі. Ми також кинули свої сумки з речами. З боку Бабиного Яру вже виразно чути було автоматні черги. Нас гнали з вулиці Мельника вліво повз військового кладовища по вул. Кагатній (нині - Сім'ї Хохлових), потім вправо по вул. Дорогожицькій між Лук'янівським і Військовим кладовищами.*

Я добре пам'ятаю, що тоді по обидва боки вул. Дорогожицької були густо насажені молоді дерева, а між ними стояли гітлерівці – озброєні автоматами і палицями, багато хто був з собаками. В кінці території кладовищ людей гнали вправо уздовж Бабиного Яру, де був збудований як би живий коридор з автоматників, і всі мимоволі потрапляли на велику рівну площадку. Хто намагався ухилитися в бік, того жорстоко били палицями і цькували собаками.

Били людей і безпричинно, нам весь час доводилося ухилитися від ударів. Минуло багато років, а я без жаху не можу згадати того кошмару, який проходив на майданчику. Це було пекло в повному розумінні цього слова. У краю майданчика було піднесення, а між ними вузькі проходи, що ведуть в яри, в яких фашисти знищували мирних радянських громадян. На цьому майданчику гітлерівці зривали з людей одяг і напівроздягнених гнали до місця страти. Люди бігали з одного місця на інше як збожеволілі, в суцільний гул зливалися крики приречених і автоматні черги. Я не зовсім розуміла, що зі мною відбувається, і де втратила свою матір, сестру і брата. У цій метушні я зустріла чотирнадцятирічну дівчинку з нашого двору Маню Пальті, з якою взялися за руки і стали разом шукати порятунку. Ми підійшли до одного з катів і стали пояснювати йому, що ми не євреї і в Бабин Яр потрапили чисто випадково з цікавості. Він підвів нас до офіцерів, які стояли біля легкової автомашини, і став їм щось пояснювати. Незабаром один з гітлерівців жестом вказав нам, що можна сісти в автомашину, що ми і зробили. Шофер прикрив нас якийсь одягом і поїхав у напрямку до центру міста.

Шофер вивіз нас на вул. Мельника і відпустив, кілька днів ми пробули у своїх знайомих, а потім за порадою Сороки пішли до лінії фронту. 2 листопада 1941 в р-ні м Чугуєва Харківської області нам вдалося перейти лінію фронту, і до Києва я повернулася в 1946 р.

Наскільки я пам'ятаю, ніякої реєстрації приречених на смерть, ні на яких етапах гітлерівці не вели, люди йшли суцільним потоком, їх ніхто не рахував. Скільки людей було знищено 29 вересня 1941 року мені не було відомо».¹⁶

¹⁶ Протоколу допиту Баташевої Гені Яківної. 15 липня 1980 р. ГДА СБУ, ф. 7, оп. 8, спр. 1, арк. 227–228. Оригінал. Машинопис.

Ольга Рожченко, Ілля Левітас і врятована Геня Баташева¹⁷

Дашкевич Раїса Генріхівна (1916-2004)

(Когут Рахіль Генахівна)

Велика сім'я Бондаренків жила на Подолі недалеко від синагоги – на вул. Щекавицькій, 41. Їхня донька Людмила Чехова дружила з єврейкою Рахіллю (Раїсою) Генріхівною Дашкевич, з якою працювала в парку культури і відпочинку «Березовий гай» на Куренівці. Чоловіка Рахилі призывали до армії. З трирічним сином вона жила на Сталінці, на вул. Совській, 12. Тут же жили і дві її сестри з дітьми, чоловіки яких теж воювали. Була у неї і молодша сестра 12 років. Евакуюватися сім'ї з 12 чоловік, що мала шість малюків, було складно. 29 вересня 1941 року ще жевріла надія, що кудись відправлятимуть. Але коли біля кладовища наказали роздягатися і забрали документи, всі зрозуміли – це кінець. Рахіль тримала на руках малюка. Ще до пострілу вона впала в рів і знепритомніла. Лежачи на трупах, вона приходила до тями, чула гавкіт собак, відчувала холодне тільки своєї дитини під собою і важкість трупів на собі. Сильний холод і страшний біль в голові і у всьому тілі примусили її ворухитися. Вона стала поволі виповзати. В тому місці яр виявився не дуже крутим. Чіпляючись за чагарники і траву, вона опинилася вгорі. Скривавлена, дісталася до найближчого будиночка, побачила на порозі стареньку і знову знепритомніла¹⁸ (додаток 1.).

¹⁷ Фото з поточного архіву Всеукраїнської єврейської Ради

¹⁸ Фонд НІМЗ «Бабин Яр» Спогади врятованої Дашкевич Раїси. Фонд НІМЗ «Бабин Яр». Спогади Бондаренко Наталії Остапівної Праведника народів світу, Праведника Бабиного Яру.

Три страшні дні невідомий рятівник ховав Рахіль в льосі, виходжував, поїв травами, дав їй одяг. Опам'ятавшись, Рахіль залишила будиночок. Куди йти? Місто стало чужим і страшним. Люди, яких вона ще недавно вважала друзями, лякалися її вигляду. Одні і на поріг не пускали, інші годували, давали одяг і скоріш випроводжали. Всіх скував страх. Залишалася надія на подругу Людмилу. Її батько, Іван Андрійович, ще за Громадянської війни рятував у себе в будинку єврейські сім'ї від погромів. Рахіль пішла на Поділ до подруги. Тут її прийняли і обігріли. Ризикуючи життям своїх трьох дітей, сім'я ділилася з нею останнім шматком хліба, ховала під час облав. Назвали її Раїсою. Іван, молодший брат Людмили, дістав довідку, що Раїса – українка. Членам сім'ї неодноразово доводилося ходити до поліції і підтверджувати її удавану національність. Людмила з дружиною Івана, Анастасією, ходили глухими селами міняти речі на продукти. Часто, вже під Києвом, поліцаї забирали все, що вони виміняли. Перед самим звільненням Києва німці оголосили Поділ закритою зоною, і сім'я Бондаренко разом з Раїсою пішла на вул. Дорогожицьку, де тулилася в підвалі контори єврейського кладовища до приходу Червоної Армії. Пішли не всі. Коли поліцаї виганяли всіх з дому, старенькі встигли сховатися в підвалі. Івана Андрійовича поліцай ударив багнетом в живіт, а у Марії Фролівни гноїлася рана на нозі. Рятувало Раїсу те, що вона була блакитноокою блондинкою, не схожою на єврейку. Після війни Раїса Дашкевич працювала бібліотекарем, вийшла заміж за Давида Григоровича Зільмана. Пережите в молодості давалося взнаки: Раїса перенесла шість порожнинних операцій і не могла мати дітей. 1944 р. вона переїхала до США і жила в Нью-Йорку.¹⁹

Всій родині Бондаренко 1992 року присвоєні звання «Праведник Бабиного Яру» і «Праведник народів Світу» (додаток 2.). Наталія Чехова удостоєна звання «Почесний громадянин Ізраїлю». До цієї країни її було запрошено 1994 року, де їй віддали належні почесні. 2002 року вона пішла з життя.

Н. В. Чехова

М. Ф. Бондаренко

¹⁹ Фонд НІМЗ «Бабин Яр». Спогади врятованої Дашкевич Раїси. Фонд НІМЗ «Бабин Яр».

Пальті (Грінберг) Марія Зусівна (1929-2004)

«Я не плакала від страху, я вила в цьому пеклі, то було справжнє пекло!»

Усна історія Марії Зусівни Грінберг, у дівочтві Пальті, була записана 2 серпня 1994 року в Києві та передана до архіву Вашингтонського музею Голокосту в березні 1995 р.²⁰ Це інтерв'ю є набагато коротшим, записане спочатку вдома у Марії Зусівни, а потім на вулиці біля місця, де жили їхні родини, та дорогою до самого Бабиного Яру. Це неперервний запис, що триває близько однієї години: Марії Грінберг було дуже складно говорити, вона стисло розповідає про свою родину, про батька, який був дуже побожною людиною. Коли інтерв'юер питає про початок війни та можливість евакуації, оповідачка починає говорити про війну та Бабин Яр.

У перші дні війни батько Мані був мобілізований на фронт, і перед від'їздом він сказав матері, щоб вони їхали з Києва. Проте настрої серед євреїв були такі, наголошує оповідачка, що німців не надто боялися, бо ж у Першу світову німці нічого поганого євреям не робили. Але на час окупації Києва у їхньому дворі залишилися лише кілька єврейських родин, з-поміж них і сім'я Гені Баташової. Матері Мані і Гені, дружили, і оповідачка говорить, що її мама постійно говорила «поїдемо звідси», а Геніна відповідала – «треба почекати».

29 вересня їхні родини пішли у напрямку, вказаному в оголошенні. В усній історії М. Грінберг нема тих подробиць, які містить оповідь Гені Баташової, вона дає більш загальну панораму того, що відбувалося дорогою до Бабиного Яру та на місці страти. Жінка стверджує: люди думали, що їх евакуюють, вивезуть за межі Києва; ці чутки пускали самі німці, і їм вірили і євреї, і ті, хто прийшов їх проводити. Далі в її оповіді практично одразу з'являється вулиця Мельникова, початок кладовища і розуміння того, що відбувається, адже вже було чути постріли: *«Люди навколо... деякі проводжали, які стояли дивилися, і вони теж вірили, що кудись євреїв вивезуть. А ось коли вже почали підходити до вулиці Мельникова, ближче до кладовища, там вже люди розуміли, з чим це пов'язано, тому що чутні були постріли, ви розумієте, люди вже зрозуміли, що вони приречені, тому що... Так чому задні не пішли назад, не повернулися?»*

А вони не могли! Там вже стояли шеренги німців з автоматами, і ось ці "западенці-чорносотенці-поліцаї", і в чорній формі, з палицями, вони вже не пускали нікого. Це вже агонія почалася, вони вже почали заганяти людей, задні, безумовно, втекли б кудись, але їм не дали такої можливості, вже люди йшли не організовано, а кидали ось ці вози, ось цих старих і літніх, ви розумієте, і ось це манаття, яке вже нікому не потрібне було. Ось я, минуло п'ятдесят три роки, але я досі не розумію, якийсь провал у пам'яті, як я лишилася одна і чому я лишилася одна, я йшла з мамою, я йшла з братиком і сестричкою, а ось куди вони

²⁰ Марія Грінберг (Пальті). USHMM, код інтерв'ю RG-50.226*0012, 02 серпня 1994 р.

поділися, або навпаки, – десь відстала, не можу пояснити це. Так нас усіх загнали у Бабин Яр.

Я була роздягнена, і мабуть, я стояла недалеко в полі зору, я думаю, що це був перекладач, от заплющу очі, і якщо б мені його показали тодішнього, я б його відразу впізнала, це був хлопець, росіянин або українець, не знаю, в цивільному одязі, і... я, мабуть, стояла в полі зору, недалеко від нього, що він, очевидно, звернув на мене увагу, я роздягнена була, з біленькою косою, і він, мабуть, у мені не впізнав єврейку, я не плакала від страху – я вила в цьому пеклі, це було справжнісіньке пекло. І раптом я почула в цьому пеклі якесь людське слово, він мене запитав: “Дівчинко, як ти сюди потрапила?”. І тут я схопила його руку, і мене досі здається, що ніяка б сила не відірвала мою руку від його руки, я так тремтіла, він мене запитав, як я сюди потрапила, він став мене гладити по голові, говорить: “Ти заспокойся, тебе вивеземо додому”».

Саме в цей момент, за словами М. Грінберг, вона побачила Геню Баташову. «У цій метушні, – згадує Геня Баташева, – я зустріла чотирнадцятирічну дівчинку з нашого двору Маню Пальті, з якою взяли за руки і стали разом шукати порятунку. Ми підійшли до одного з катів і стали пояснювати йому, що ми не євреї і в Бабин Яр потрапили чисто випадково з цікавості. Він підвів нас до офіцерів, які стояли біля легкової автомашини, і став їм щось пояснювати. Незабаром один з гітлерівців жестом вказав нам, що можна сісти в автомашину, що ми і зробили. Шофер прикрив нас якийсь одягом і поїхав у напрямку до центру міста. Шофер вивіз нас на вул. Мельника і відпустив, кілька днів ми пробули у своїх знайомих, а потім за порадою Сороки пішли до лінії фронту. 2 листопада 1941 в р-ні м Чугуєва Харківської області нам вдалося перейти лінію фронту, і до Києва я повернулася в 1946 р.».²¹

Праведниця Ольга Рожченко і врятована Марія Грінберг (Пальті)²²

²¹ Протоколу допиту Баташової Гені Яківної. 15 липня 1980 р. ГДА СБУ, ф. 7, оп. 8, спр. 1, арк. 227–228. Оригінал. Машинопис.

²² Фото з поточного архіву Всеукраїнської єврейської Ради

Бородянська-Книш Олена Юхимівна (1916-1982)

Ткач (Книш) Людмила Василівна (1936-2002)

Вже стемніло, коли 29 вересня Олена Юхимівна Книш (Бородянська) з п'ятирічною донькою Людою прийшли до Бабиного Яру. Їх чоловік і батько, Василь Гусєв, росіянин, помер ще до війни. Людмила пам'ятає, як їх з матір'ю розділи: з Олени Юхимівни зняли каблучки і сережки, забрали документи. Пам'ятає яскраве світло прожекторів, колючий дріт. Бачила як фашисти вбили молоду жінку і старого чоловіка. Мати вмовляла Люду не плакати. Вночі німці почали збирати приречених для розстрілу. Олена Юхимівна в темноті під час переполоху стрибнула з донькою до яру і прикрила її собою. За мить на них стали падати трупи і поранені. Потім настала тиша. Незабаром привели нову партію в'язнів, знову лунали постріли і знову падали трупи. Олена Юхимівна побачила, що хтось ходить по трупах. Це німець доколював живих багнетом. Він став їй на спину, але вона мовчки стерпіла біль. Коли фашист пішов і запанувала тиша, вона вилізла з-під трупів, витягла знепритомнілу Люду і пішла Кирилівським яром²³ (додаток 3.).

Врятовані при розстрілу в Бабиному Яру Шеля Поліщук і Людмила Ткач. Бабин Яр, 1989 р.

²³ З протоколу допиту свідка Книш Є. Є. про масовий розстріл нацистами єврейського населення м. Києва, 2 березня 1944 р. З фондів ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 3, спр. 281, арк. 22-24

Четверо діб вони провели в підвалі цегляного заводу. Потім тиждень жили в сім'ї Литвиненків, а потім пішли до інших знайомих (на жаль, багатьох прізвищ Людмила не пам'ятає).

Литвиненко Валентина

У листопаді Олена Юхимівна знайшла Валентину Литвиненко, з якою до війни працювала кондуктором в трамвайному депо ім. Красіна. Місяць вони з донькою залишалися у Валі на вул. Фрунзе, 37. Олена не була схожа на єврейку, а маленька Люда вільно говорила українською. Але в Києві ставало все небезпечніше, почастішали облави, і Олена з донькою дісталися до села Миньківці Сквирського р-ну Київської області, де оселилися в порожньому будинку. Навпроти – подвір'я сім'ї колгоспників Михайла і Лукерії Григоренків. Вони і три їх доньки – Лідія, Ольга і Марія – ділилися з Оленою Юхимівною одягом, допомагали продуктами. Під час облав дівчатка ховали Олену з донькою в льосі. Так вони жили аж до визволення села, а 1944 року повернулися до Києва. Олена зі своєю рятівницею працювала там же, в депо. Сестри Григоренко залишилися в колгоспі. Лідія виростила шістьох дітей, Ольга – чотирьох. Врятована Людмила Василівна Ткач (Книш) працювала контролером-охоронцем позавідомчої охорони Печерського району Києва. Згодом вона з сім'єю проживала у США, де й померла 2002 р. Всім рятівникам Олени Юхимівни та її доньки присвоєні звання «Праведник Бабиного Яру».²⁴

Вид місця розстрілу в Бабиному Яру. Київ, 1943 р.²⁵

²⁴ І. М. Левітас «Бабин Яр: трагедія, історія, пам'ять». – К.: 2005. - С.-187. – 618 с.

²⁵ З фондів ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 0-4250

Майстренко (Лимарева) Раїса Вадимівна

Петро Олександрович і Тетяна Іванівна з сином Вадимом, його дружиною Цилею Мирівною (Ковкіна) і онуками Валентином і Расєю жили на вул. Саксаганського, 131. Петро Олександрович працював техніком, Тетяна Іванівна була домогосподаркою. Вадим Лимарев пішов на фронт. Його батьки не пускали невістку Цилю в так звану «евакуацію» євреїв 29 вересня. Але вона все-таки зважилася і узяла з собою трирічну доньку Раю. *"А хто я - не знаю, і українка, і єврейка ... Але єврейська сім'я була проти шлюбу мами з моїм батьком, і ми не спілкувалися. Я ніколи не бачила мамину рідню. Але 29 вересня дідусь Меєр, а він був візником, на підводі, з усіма родичами приїхав до нас у двір нас забирати. Жили ми тоді на а Саксаганського, кут Комінтерну в 131 номері. І ось ось тоді я в перший раз побачила "великий кагал", як моя бабуся казала", - згадує Раїса.*

Батьки батька - Петро і Тетяна Лимареві хотіли залишити невістку у себе, але дід Меєр наполіг на від'їзді. *"Він сказав: "Що ти, Циля, будеш одна з двома дітьми?". Мама думала навіть взяти з собою мого зведеного брата Валю, сина батька від першого шлюбу. Перша дружина мого батька померла від туберкульозу, коли йому було дев'ять місяців, а мама вийшла потім заміж. Так дідусь каже: "Ти, Циля, їдь з Расєю, а потім напишеш лист і я привезу тоді тобі Валентина". Так що всі думали, що буде евакуація кудись, в гето або хто його знає. Тоді ще про гето не згадували, слова такого не знали. Кудись нас евакуювати будуть. Там же залізниця, вузькоколійка, думали, будуть вантажити і відвозити. Ніхто не думав, що на розстріл. Усі взяли теплі речі, нібито будуть евакуювати".*

Раїсу посадили разом з іншими дітьми на підводу, а українська бабуся Тетяна Іванівна пішла проводити невістку з онукою. *"Там дітей було багато, люди похилого віку, бабусі, жінки молоді, в загальному, багато було дуже. Не знаю, хто з них родичі, хто просто сусіди, але було дуже багато. Дорослі здорові жінки пішки йшли, за підводу просто трималися, а люди похилого віку і діти на підводі були. Спочатку їхали, але потім підвода кудись поділася - може, німці реквізували. І я пам'ятаю себе сидячою під білою стіною. Це вже потім мені чоловік сказав, що це стіна стадіону "Спарт". Ця стіна там єдина, де я могла сидіти. я пам'ятаю, що дуже хотілося їсти, а навколо мене були банки з варенням, закриті газетами і перев'язані ганчірочками, і я намагалася дістатися до варення. Пам'ятаю, що сиділа одна - бабуся з мамою пішли дивитися, як вели рабинів на розстріл. Ми не знали, куди їх ведуть, але вони були в нижній білизні, закривавлені. Зрозуміло було, що не на добро вже це*

буде. Я їх бачила. Я їх називала "білими дідусями", тому що вони були, по- перше, у віці, сиві, і в нижній білизні - кальсони і сорочка. Навіть один дідусь мені запам'ятався на все життя. У нього була відірвана борода і кров стікала по бороді ".

Від стадіону вже йшли пішки. Бабуся несла Раю на руках. "Коли ми вийшли по Керосинній в район Лук'янівського кладовища, там траншея була і дошки, і нас по цим дошкам заганяли палицями, прикладами на п'ятачок, там де військове кладовище і цивільне кладовище, вихід з Керосинної. На цьому п'ятачку людей сортували: жінок з грудними дітьми вантажили в машини, а з маленькими дітьми, які могли ходити, в колону будували. На цьому п'ятачку був шум, гам - кудись мама поділася, кудись родичі поділися ... а я у бабусі Тані на руках. Бабуся весь час хрестилася і кричала: "я росіянка, я росіянка". Підійшов поліцей і каже: "Чого кричиш? Тут всі жиди". Розмахнувся, хотів мені голову розбити. Бабуся плече підставила, він розбив їй плече, кров потекла. Вона впала разом зі мною, підійшов німець, бабусю за комір підняв разом зі мною і штовхнув в натовп. Бабуся побігла, збожеволіла вже від болю, і вона хреститься, кричить: "я росіянка, я росіянка". Люди почали розступатися, вона на край колони підійшла. Яюсь так вийшло, що поліцаї були на відстані, дець посередині, і бабуся кинулася бігти в сторону Лук'янівського кладовища по діагоналі так. Вона бігла, забігла на кладовище, бігла до тих пір, поки вистачило сил. Потім звалилася між могилами. Над нами, я добре пам'ятаю, шелестіли куці і бабусин шепіт: "тихіше, тихіше, тихіше". Боялася, щоб я не кричала, щоб нас не знайшли. Так ми до ранку просиділи, а вранці пішли шукати дорогу додому. Ще дівчинка з нами побігла, дець років 12 їй було. Бабуся її потім відвела на Сталінку. Вона каже - у мене родичі на Сталінці, тому проведіть мене. І бабуся потім її провела, коли пішли ми додому".

Коли Рая з бабусею Танею повернулися додому, ніхто їх не видав німцям. Про облави попереджали заздалегідь, і їм вдавалося сховатися в зруйнованих сараях у дворі. "У нас два величезних семиповерхових будинки. І у дворі всі знали, що бабуся притягла мене, як то кажуть, з Бабиного Яру, але ні двірник, який зобов'язаний був видавати, ніхто з жителів, не видав. У нас дуже дружний двір був. Ось коли облави були вже на протязі двох років окупації, то нас з дідусем попереджали і ми в підвал ховалися. І ось там цікава історія в підвалі була. Там раніше сараї були, а залишилися одні вибоїни. а вибоїни від того, що німці, коли приходили з облавою, вони не спускалися, світла не було там, вони кидали гранати, стріляли, якщо хто живий, так щоб убити. І ми в цей підвал сховалися з дідусем – у вибоїни, які залишилися від гранат, там биті цегла, скло. Зайшли німці, я добре пам'ятаю, на сходинки, до підвалу далеко не заходили. З сходинок, кидали пару гранат і поливали з автоматів чергою. Ми сховалися з дідусем в різних вибоїнах. Дідусь каже: "Якщо що, хоч хтось залишиться живий". Голову ми опустили, і ні мене, ні дідуса не зачепили. Потім

тихо стало. Я підняла голову. Там віддушина, і в віддушину видно чобіт кований. Потім чобіт пішов, а мені ж цікаво спостерігати "кіно", дивлюся – особа здалося, потім обличчя пішло і - дуло автомата, і я нахилилася і наді мною чергу. Ось так ми рятувалися від облав. А зазвичай не ховалися. Що, хіба видно, що я єврейка? Ні. З братом ми бігали, з дітьми у дворі. Ніхто не видавав, ніхто. Я так міркую, але, може, мої міркування неправильні, може бути, тому, що дідусь був пічником, а що таке пічник під час війни? Це перша людина. Він печі клав чудово. І навіть після війни він відновлював кахельні печі в Маріїнському палаці. Він дуже був великим фахівцем, хоч три класи церковно-приходської школи закінчив".

Раїса Майстренко тільки в 1991 році зважилася внести ім'я своєї матері, Цилі, в Книгу пам'яті жертв Бабиного Яру. Після чого її бабуся стала Праведницею народів світу.

"Я ж не рідна внучка їй була, вона прийомна мати батька. Завдяки їй і дідусь я залишилася жива. Тільки бабуся Праведниця, євреї вирішили, що раз дідусь рідний, значить повинен був рятувати, а вона .. вона була свята людина!".²⁶

Батько Раї не повернувся з фронту, і бабуся з дідусем виховували дівчинку до повноліття, видали заміж, дочекалися правнуків. Її рятівниці і Тетяні Іванівні Лимаревій, посмертно присвоєні звання «Праведник Бабиного Яру» і «Праведник народів Світу» (додаток 4.).

²⁶ РІА Новості Україна Бабий Яр. Раиса Майстренко: я вижила в этом аду [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://rian.com.ua/interview/20160929/1017026459> (відвідано 07.06.2021 р.)

Екель Яків Петрович (1923-1991)

Яків Екель – єврей, що зумів вижити і дав свідчення КДБ 28 липня 1980 р.: «З вул. Мельника потік громадян прямував вліво на вул. Дорогожицьку, потім по цій вулиці до кінця території Лук'янівського і Військового кладовищ, і потім вправо, уздовж урочища Бабин Яр. На цій ділянці гітлерівці стояли в два ряди щільно один до одного і створили ніби живий коридор, по якому суцільним потоком гнали приречених на смерть громадян. На тій місцевості я залишився з батьком, мати і бабуса опинилися десь попереду. Тепер точно не пригадаю місце, але на одній із ділянок було безліч дрібних приярків, вимитих дощовими струмками, і тут охоронці стояли далі один від одного. Skorиставшись цим, батько зіштовхнув мене в один із приярків, і сам пішов за мною. Яром ми вибралися на кладовище, де дочекалися глибокої ночі й потім пішли в село до татого будинку. Там через кілька днів батько був затриманий гітлерівцями і розстріляний, а я деякий час переховувався у знайомих, потім у січні 1942 року перейшов лінію фронту і був призваний до Радянської Армії»²⁷ (додаток 5.).

Переховували Яківа Екеля після втечі з Бабиного Яру: Чайка Панас Антонович Чайка (Люлько) Федора Феодосіївна Чайка Віктор Панасович.

Родина Чайки проживала на околиці Києва – вул. Великий Мостицькій, 22, в приватному будинку. Панас Антонович працював в будівельній бригаді, Федора Феодосіївна – швачкою на фабриці ім. Смирнова-Ласточкина. Син Віктор вчився в школі. Сім'я мала город, тримала корову. Панас Антонович з 30-х років працював на будівництвах разом з Петром Яковичем Екелем. Їх сім'ї дружили, ходили одна до одної в гості, разом відпочивали. 29 вересня Петро Екель разом з вісімнадцятирічним сином Яковом зуміли втекти з Бабиного Яру і наступного дня пробралися до друзів на Велику Мостицьку. Петро Якович, залишивши сина, через три дні пішов до села Поліське, що знаходилося недалеко від Києва, де був схоплений поліцією і розстріляний. Яшу Екеля, не дивлячись на небезпеку, майже місяць ховали в сараї і на сіннику. У будинок забирали тільки на нічліг. В кінці жовтня 1941 року Яків пішов з Києва і три місяці бродив по селах. Лише 20 січня 1942 року хлопцю вдалося перейти лінію фронту і вступити до лав Червоної Армії. Після війни Яків Екель закінчив медичне училище, працював зубним техніком в лікарні станції Дарниця. З дружиною, Цилею Яківною Матусовською, виростили синів Петра і Олександра. 1991 року він помер. Віктор Чайка, який став другом Якову, працював кореспондентом газети «Радянський спорт». Йому і його батькам 1992 року були присвоєні звання «Праведник Бабиного Яру» і «Праведник народів Світу». 1993 року Віктор Панасович з

²⁷ Архів СБУ, фонд 7, серія 8, справа № 1, с. 231–234,

делегацією Єврейської ради України відвідав Ізраїль. 1995 року він був удостоєний звання «Почесний громадянин Держави Ізраїль».²⁸

**Чайка Афанасій Антонович, Віктор Чайка,
Федора Феодосіївна Чайка.**

Віктор Чайка

Афанасій і Федора Чайкіни²⁹

²⁸ І. М. Левітас «Бабин Яр: трагедія, історія, пам'ять». – К.: 2005. – С.-244. – 618 с.

²⁹ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://righteous.yadvashem.org> (відвідано 08.06.2021 р.)

Пронічева (Вассерман) Діна Миронівна

(1911-1977)

Діна Миронівна народилася у Чернігові. У юності переїхала до Києва.

1932 року вийшла заміж за Віктора Пронічева. Мала доньку Лідію (1938 р.н.) та сина Володимира (1940 р.н.). Працювала у Київському центральному театрі ляльок.

На початок війни проживала разом із чоловіком та дітьми на вулиці Воровського, 41. Неподалік, на вул. Тургенєвській, 27, мешкали батьки, брати та сестра.

Брати пішли на фронт.

29 вересня 1941 року, слідуючи німецькому наказу, вирушила разом із батьками та сестрою у Бабин Яр. У Бабиному Ярі їй спершу вдалося переконати німців, що вона українка і потрапити у групу людей, які випадково потрапили туди. Проте вже увечері 29 вересня надійшов наказ розстріляти цих людей як свідків розстрілів. Ще до того, як по ній почали стріляти, впала з урвища на тіла загиблих і вдавши з себе вбиту, впродовж трьох днів намагалася вийти за межі Бабиного Яру. На третій день їй вдалося сховатись у сараї, однак господаря, виявивши її, повідомила про це німців і Діна Пронічева вдруге потрапила у Бабин Яр. Однак цього разу вона серед інших полонених була посаджена у вантажівку, однак у районі Шулявці Діні Пронічевій та її подрузі, Любові Шамін, вдалося втекти. Опісля вони переховувалися у дружини двоюрідного брата Діни Пронічевої, а потім перебралися у Дарницю.

У грудні 1941 року вона забрала до себе сина, а 23 лютого 1942 року була заарештована гестапо. В той же період був заарештований її чоловік, згодом його розстріляли. Діна Пронічева майже місяць пробула у в'язниці і була врятована поліцаєм, який насправді був партизаном.

Після другої втечі працювала у театрі, часто тікала з міста через загрозу викриття. Остаточного повернулася у Київ після звільнення міста. У 1944 році знайшла у дитячих будинках обох дітей³⁰ (додаток 6.).

Після завершення війни, у січні 1946 року, виступила свідком на Київському процесі, коли судили та стратили ряд німецьких офіцерів. За двадцять років, у 1968-му, — у Дармштадті, у Німеччині, де проходив суд над

³⁰ Стенограма спогадів Пронічевої Діни Миронівни про катування та знущання нацистськими окупантами єврейського населення у Бабиному Яру м. Києва. 24 квітня 1946 р ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 3, спр. 281, арк. 1-21

колишніми службовцями зондеркоманди 4А, які уникли вироку в Нюрнберзькому процесі. Тоді їхні адвокати хотіли почути живих свідків розстрілів у Бабиному Яру, сподіваючись, що таких немає. *«Їй було важко там перебувати, її ледь вмовили туди поїхати, – згадує син Діни Пронічевої Володимир, – з нею постійно була охорона, КДБісти. Вона — єдина людина, яка на свої очі бачила увесь той жах у Бабиному Яру».*³¹

Сімох офіцерів засудили від чотирьох з половиною до п'ятнадцяти років ув'язнення.

У повоєнні роки також працювала артисткою у Театрі ляльок. Вийшла заміж за колегу по театру Григорія Афанасьєва. Мешкала у тому ж будинку, що і до війни.

У 1960-х роках свідчила про події осені 1941 року, збиралася разом із небайдужими у Бабиному Яру, весь час підтримувала зв'язки із колишніми в'язнями Сирецького концтабору. Діна Пронічева стала символом мужності та незламності. Окрім неї з Бабиного Яру вдалося врятуватися лише 28 особам.

Діна Пронічева виступає свідком на Київському процесі, коли судили та стратили ряд німецьких офіцерів. Січень 1946 року. Фото <https://uk.wikipedia>.

31 «Я складаю цю історію, неначе мозаїку». Рідні жертв Бабиного Яру про пам'ять і встановлення пам'ятників [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://hromadske.ua/posts/ya-skladayu-cyu-istoriyu-nenache-mozayiku-ridni-zhertv-babinogo-yaru-pro-pamyat-i-vstanovlennya-pamyatnikov>

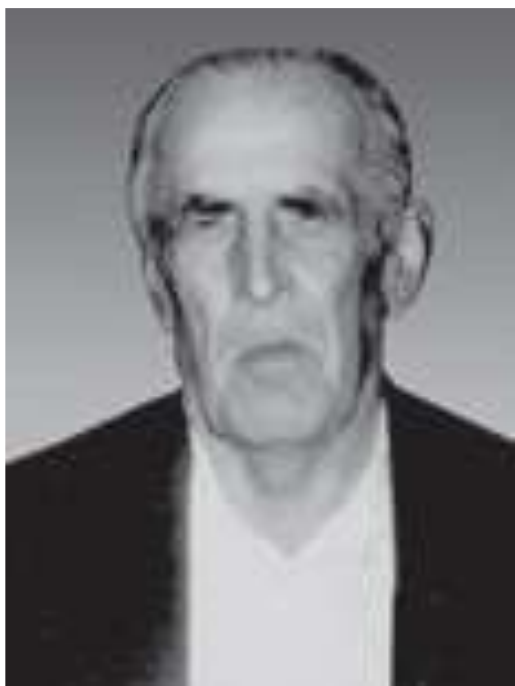
Штейн Рувим Ізраїлевич (1926-2003)

Рувим Штейн з матір'ю Рахілью Михайлівною і шестирічною сестрою Марією жили на вул. Китаєвській, 14. Рахіль Михайлівна була робітницею на взуттєвій фабриці, Рувим навчався в школі № 122. 29 вересня 1941 р. всі вони йшли з колоною до Лук'янівського кладовища. Не доходячи 250-300 м, люди зупинилися: німці відлічували по 100 чоловік і групами відводили за кладовище. Відбирали документи, цінності і речі, потім знімали верхній одяг і скидали його у величезну купу.

В Яру загинули сестра та мати. Перед смертю мати крикнула «Біжи». *« Мене схопили за комір і – в колону, де були чоловіки, підлітки і люди похилого віку, які могли йти. До групи з 100-150 чоловік. І ми колоною пішли пішки до Бабиного Яру... З перших кроків шляху я став шукати можливість втекти з колони. Але як? Колону конвоювали озброєні гітлерівці. Коли до Яру залишилося не більше 300 метрів – крики і постріли вже були чутні, я непомітно вискочив з колони в кювет, проліз у водостічну трубу під шосейною дорогою і заліз. Не знаю, як мені вдалося заскочити в неї, тому що вибратися звідти я не міг довго: був худий, але труба і зовсім вузька. Просидів в ній до глухого вечора, все чекав, коли перестануть йти колони з конвоїрами. Боявся собак: раптом мене учують і розриють. Але, напевно, їм вистачало інших людських запахів... Коли колони стали проходити рідше, виліз на протилежну сторону дороги і через старий цвинтар і городи вийшов на околицю міста, а вночі проник до себе додому. Цілий тиждень я не виходив з квартири і тільки після того як почув, що хтось намагається зовні відкрити двері, з другого поверху через балкон спустився по водостічній трубі і втік. І більше додому не повертався».*³²

Потім переховувала сім'я Бобровських. Всій сім'ї Бобровських 1992 року присвоєно звання «Праведник Бабиного Яру» і «Праведник народів Світу». У жовтні 1943 року Рувима призвали до армії. У боях за звільнення Прибалтики він був важко поранений, потрапив в полон і був звільнений в травні 1945 року. 1946 року Рувим демобілізувався і оселився у родичів в Баку, де трудився ливарником. 1951 року повернувся до Києва, закінчив Інститут фізкультури і працював вчителем в своїй же школі № 122. Став відмінником народної освіти України, одружився, виростив трьох дітей та онуків.

³² Рувим Штейн: "Я выжил только потому, что, погибая, мама крикнула мне: "Беги!" А я не мог послушаться..." [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://fakty.ua/223082-ruvim-shtejn-ya-vyzhil-tolko-potomu-chto-pogibaya-mama-kriknula-mne-begi-a-ya-ne-mog-oslushatsya> (відвідано 08.06.2021 р.)

М.Д. Бобровський

М.Д. Бобровський

О.Д. Бобровська

М.О. Бобровська

Неся Ельгорт

"Неся Ельгорт, яка проживала на вулиці Саксаганського № 40, ішла до обриву, притискаючи до голого тіла тремтячого сина Іллюшу. Всі близькі і рідні її загубилися в натовпі. З сином на руках вона підійшла до самого краю обриву. Одурманена, вона почула стрілянину та передсмертні крики і впала. Але кулі не влучили в неї. На її спині та голові лежали ще гарячі, закривавлені ноги, руки. Навколо купую одне на одному лежали сотні й тисячі вбитих. Старі – на дітях, дитячі тільця – на мертвих матерях", – це спогад вцілілої у Бабиному Яру Несі Ельгорт, він – лише одне із сотень свідчень, зібраних у книзі. "Мені зараз важко усвідомити, яким чином я виповзла з цього яру смерті, – згадує Неся, – але я виповзла, очевидно, інстинкт самозбереження гнав мене. Увечері я опинилася на Подолі, біля мене був син Іллюша. Воістину, не можу зрозуміти, яким дивом він врятувався. Син ніби зрісся зі мною і не відривався від мене ні на секунду".³³

Таужнянський Сергій Сергійович

«До початку війни з фашистською Німеччиною я з матір'ю проживав в місті Києві, по вулиці Тропініна. Мати працювала в Подільській поліклініці лікарем-бактеріологом, я вчився в школі. Евакуюватися ми не встигли і залишилися проживати в Києві. Всі події, що відбувалися в перші дні окупації гітлерівськими військами міста Києва, чітко збереглися в моїй пам'яті, не дивлячись на те, що мені тоді було 12 років. 19 вересня 1941 року фашистські війська вступили в місто Київ, а приблизно через тиждень по місту на стінах будинків та інших будівель були вивішені оголошення. У них пропонувалося всього єврейського населення міста з необхідною кількістю одягу, цінностями і документами, а також з триденним запасом їжі зібратися в районі вулиці Мельника. За неявку на збірний пункт загрожувала кара - розстріл. Так було записано в оголошенні. Серед дорослих обговорювалося це оголошення. Одні говорили, що зібралися нібито відправлять на залізничний вокзал, а звідти до Ізраїлю. Інші говорили, що будуть відправляти кудись на роботу, але толком ніхто нічого не знав.

Моя мати за національністю була єврейкою, і вирішила йти разом з усім єврейським населенням міста Києва. Зібравши з матір'ю в два великих рюкзака по парі змінної білизни і трохи були вдома сухарів, ми вийшли на подвір'я. Пам'ятаю, що у двір також вийшли сусіди, які не встигли евакуюватися, і

³³ Зібрання свідчень про Голокост Черная Книга. I. – М.: СП «Интербук», 1991. – С. 23. – с. 272

проводили нас за ворота....Якась жінка дала мамі невеликий хрестик з ланцюжком, вона повісила мені його на шию. Попереду чулися автоматні черги, крики людей. Хто не хотів йти до місця страти або в істерії благав про помилування, того фашисти били або цькували собаками. Вже йдучи в бік яру, мати встигла крикнути: «Сергію, біжи», а сама в натовпі повільно пішла вниз в яр, в якому німці розправлялися з ні в чому не винними радянськими громадянами. Я став кидатися на всі боки, не знаючи, що робити, але незабаром помітив окремо стояв від оточення солдата, і став просити його, пояснювати, що я не єврей, а українець, потрапив абсолютно випадково і в підтвердження показав хрестик. Після невеликого роздуму німець вказав на порожню господарську сумку, що валялася неподалік і жестами наказав збирати в неї радянські гроші, які вітром розносило від місця, де роздягали приречених. Назбиравши повну сумку, я приніс їх солдату. Він велів заховати гроші під купу одягу, а самому відійти на невеликий горбок, сісти і нікуди не йти, що я і зробив. Потім солдат велів сісти в машину. На Саксаганського офіцер мене відпустив»³⁴ (додаток 7.).

Левіна Діна Аркадіївна

Коли німці увійшли до Києва, Діні ще не виповнилося й 14-ти. Вона була єдиною дитиною в сім'ї. Батька забрали в армію до війни, а мама, її звали Кларою, працювала службовцем на заводі до самого приходу гітлерівців.

Запис спогадів: <https://iwitness.usc.edu/sfi/Global/Portal.aspx?pid=b01c07cb-b05b-4793-8368-185d884862af>

³⁴ 70 лет трагедии Бабьего яра: из сотен тысяч спаслось 29 человек [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://domik.ua/novosti/70-let-tragedii-babego-yara-iz-soten-tysyach-spaslos-29-chelovek--n139884.html> / 3 протоколу допиту КДБ як свідка С. Таужнянського, який врятувався від розстрілу в Бабиному Яру 20 травня 1980 року. ДА СБУ, ф. 7, оп. 8, спр. 1. арк. 123-128 Оригінал. Машинопис. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://old.archives.gov.ua/Sections/Babyn_Yar/GDA_SBU/index.php?18#photo

Сидько Михайло Петрович

Народився в 1936 р. в Києві. Інженер-хімік, заслужений раціоналізатор СРСР, винахідник. Емігрував до Ізраїлю 2000 року.

Я БУВ СВІДКОМ РОЗСТРІЛУ У БАБИНОМУ ЯРУ³⁵

«В Наприкінці серпня 1941 німці постійно бомбили Київ, особливо залізничний вокзал.... Ми жили в трьох кварталах від вокзалу, на якому стояв поїзд з біженцями. В цьому поїзді повинна була евакуюватися вся наша сім'я. Батько Петро Андрійович перебував в цьому поїзді з заводом в одному вагоні, мама Коган Берта - і ми, четверо дітей: старший брат Гриша - 1928 р.н., сестра Клара 1938 р.н., маленький братик Володя чотирьох місяців і я Міша - були в іншому вагоні цього поїзду. Раптом старший брат Гриша згадав, що він забув випустити голубів з голубника, вискочив з вагона і побіг додому. В цей час поїзд почав від'їжджати, мама виштовхнула інших дітей з вагона, вискочила сама, і поїзд пішов. Ми повернулись додому. За дні, які ми провели в вагоні, нашу квартиру пограбували. Мама від переживань і труднощів важко захворіла. Всі турботи про сім'ю взяв на себе старший брат Гриша, якому було 13 років.

Німці увійшли до Києва 19 вересня 1941 року. Одночасно прибула команда 4А айнзацгрупи С, в складі 50 чоловік. На її рахунку вже числилося 15 тисяч розстріляних євреїв. Розстріли в Києві почалися з перших днів окупації. 28 вересня 1941 року, в Києві було розклеєно 2 тисячі оголошень російською, українською та німецькою мовами: "Всі жиди міста Києва і околиць повинні з'явитися в понеділок 29 вересня 1941 р до 8 години ранку на кут вулиць Мельниківської і Дегтярної (біля кладовища) . Взяти з собою документи, цінні речі, а також теплий одяг і білизну. Хто не виконає цього розпорядження, буде розстріляний». До 29 вересня в Києві сконцентрувалося величезна кількість есесівців і поліцейських. Вони були виконавцями розстрілів 29-го і 30-го вересня.

У понеділок ранку 29 вересня 1941 року мама зібрала нас, і ми пішли на місце, вказане в наказі. По дорозі сусіди переконали маму не йти до місця збору, оскільки чоловік - українець і діти українці. Чутки про те, що німці вбивають євреїв, вже поширювалися в місті. Ми повернулись додому.

Але 30-го вранці двірничка Лушка привела до нас німців, і нас погнали до Бабиного Яру. Коли наша колона виявилася в накопичувачі, мене і Гришу з колони в бік витягнув німецький офіцер, де вже стояли під охороною поліція такі ж, як ми діти. Несподівано для нас поліцай вигукнув: «розбігайтесь». Ми кинулися

³⁵ Я був свідком розстрілу у Бабиному Яру [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://www.lost-childhood.com/shkola-vyzhivaniya/115-mikhail-sidko> (відвідано 09.06.2021 р.)

бігти в різні боки. Поліцай спочатку вистрілив в повітря, а потім убив двох хлопців, решта втекли. Мама, сестра Клара і маленький братик Володя загинули в Бабиному Яру.

Пізніше я дізнався, що за два дні німці й поліцаї розстріляли в Бабиному Яру більше 33000 євреїв. Ми з Грицем прибігли додому, але через тиждень двірничка Лушка знову здала нас поліції. В гестапо, на вулиці Короленка 15 нас кинули в підвал, там було багато старих євреїв, комуністів, полонених червоноармійців - всі ледь живі після допитів. Люди стійко несли тяготи. Коли вони розуміли, що їх ведуть на розстріл, вони віддавали свою їжу тим, хто поки залишався жити. Це були справжні герої.

Перекладачем в гестапо був наш сусід - фольксдойч Іван Іванович. Він сказав німцям, що ми з братом українці, і нас відпустили.

Настала зима - холод і голод змусив нас красти вугілля на товарній станції, яким ми топили і який міняли на хліб. Однак, скільки не кради, все одно попадеши. Ми і попалися. Привели нас в жандармерію на вокзалі, а звідти на Короленка 15, в гестапо, звідки нас переправили на Короленка 33 в службу безпеки СД, а звідти в табір смерті «Сирець», розташований поруч з Бабиним Яром. Там було шість бараків - землянок для дорослих чоловіків, один жіночий і один дитячий під назвою «Притулок». З цього «Притулку» мене перевели на Солом'янку до філії якогось медичного закладу, де над нами, дітьми, проводили медичні дослідження - спочатку мені заморозили ноги, а потім лікували, на пахвову область лівого плеча посадили енцефалітного кліща, робили якісь уколи. Коли витягали кліща, зробили великий розріз, який не гоївся два роки. Взимку 42-43 року Гриша втік з «Притулку» і ховався в довколишніх селах, іноді відвідував мене.

Галина і Софія Криворот

На третьому поверсі нашого будинку жили Софія Кіндратівна Криворот - Бакланова з 16-річною дочкою Гаєю. У їх квартирі не було опалення, як і в усьому будинку. Побачивши дим, що йде з труби, виведеної з кімнати в підвалі, вони прийшли до нас і залишилися з нами жити. Під час облав Софія Кіндратівна говорила, що ми її діти, а Галя, - що ми її брати. Вкриваючи нас, євреїв, вони ризикували життям.

Пізніше, в 2000 році я з дітьми емігрував до Ізраїлю і подав заяву в інститут Яд Вашем з проханням про присвоєння Софії Кіндратівні і її дочці звання «Праведник народів світу». У 2004 році Почесне звання «Праведник народів світу» було присвоєно Галині Елізарівній і Софії Кіндратівній (помертньо).

Трубаков Захар Абрамович (1912-1998)

Народився в 1912 році в багатодітній (шестеро дітей) єврейській родині. Батько кравцював, мати господарювала по дому. Сім'я переїхала в Київ наприкінці 1912 року. У 1922 році помер батько. З 1925 року Захар почав працювати.

У 1940 році отримав посаду майстра по холодній та гарячій обробці металу на Київському заводі № 225. У 1941 році, після початку Німецько-радянської війни, з наближенням німців до української столиці завод був евакуйований. Сам Трубаков залишився в Києві у зв'язку з тяжкою хворобою дружини та дворічною дочкою на руках.

У вересні 1941 році німецькі війська окупували Київ, а в лютому 1943 року Трубаков був відправлений в Сирецький концтабір, до якого примикав простір Бабиного Яру (складаючи з ним єдиний комплекс). Німці зробили все можливе, щоб знищити докази злочинів у Бабиному Яру. Захар, що знаходився в ув'язненні, разом з іншими в'язнями декілька місяців відкопував та спалював під наглядом німецьких охоронців трупи розстріляних євреїв. У жовтні 1943 року Трубаков разом з ще шістьма ув'язненими зумів зробити успішну втечу з табору смерті³⁶ (додаток 8.).

Після війни він продовжував жити в Києві, а 25 листопада 1990 року переїхав в Ізраїль, де жив у місті Рішон-ле-Ціон до самої смерті в 1998 році.

В 1997 році в Тель-Авіві була видана документальна повість Захара Трубакова "Таємниця Бабиного Яру". Вашій увазі уривок з епілогу, цитата: *«Свою розповідь про долі хочу почати з тих, хто зумів врятуватися і вирватися з неволі. Перше слово про невідомого шофера, який один втік з Бабиного Яру... Звати його Федір Завертанний. Читачам я обіцяв повідомити подробиці його оточення сміливого вчинку і тепер із задоволенням це роблю. Уважний Федір, виявляється, скористався тоді метушиною, що виникла через появу в яру високого начальства. День видався дуже спекотний. Вся охорона була в одних трусах, а на голе тіло почепили зброю. Справжня карикатура на вояків. Побачивши наближаючи «Мерседеси», вони в поспіху стали приводити себе в належний вигляд. У цей-то момент Федір і попросився у офіцера «до вітру». Про нього німець відразу ж забув. А Федір під шумок швиденько розкувався залізничним костилем, та й був такий ... Де ж він переховувався? Спочатку на Лук'янівському кладовищі. Заліз в один з численних склепів. Там і пере чекав час погоні і активних пошуків. А потім пішов з Києва ... А на нашому майданчику, після цієї втечі, ми побачили застреленого охоронця, лежачого обличчям вниз.*

³⁶ Протокол допиту свідка злочинів нацистів у Бабиному Яру Трубакова Захара Абрамовича від 28 травня 1980 р. ГДА СБ України, ф. 7, оп. 8. (1983 р.), спр. 1, арк. 154, 158-160

Як же ми зраділи, коли нам наказали віднести його на піч. Це виявився вахтовий офіцер з зондеркоманди. Той самий, хто «прогавив» втікача-шофера.

А незабаром в Києві з'явилося оголошення в газеті: До уваги населення! 26 серпня 1943 року з київської в'язниці втік Завертанний (Завертай) Федір, народження 1912 року, з села Бузівка на Білоцерківщині. За професією - шофер. Зовнішність втікача: зріст 1,65 метра, худорлявий, волосся чорне, кругловидий, очі темні. Одягнений в гімнастерку і ватяні заношені штани, на голові кашкет, босий. Втікач був засуджений за цілий ряд важких злочинів. Це грабіжник і вбивця, який заподіяв населенню багато горя. 10.000 рублів отримає кожен, хто повідомить поліції про те, де він зараз ховається. Грошову винагороду отримає так само і той, хто повідомить, де бачив цього злочинця після втечі. Прізвище того, хто повідомить про злочинця, буде збережена в найсуворішій таємниці ... Поліція безпеки. У 1975 році Василь Чехун українською мовою опублікував повість про Федора Завертаного. Залишається лише додати, що грошей, обіцяних окупантами, ніхто так і не отримав. Свої не видали, а чужим сміливець на очі не попався. Після війни Федір Степанович працював механіком Рембази в своєму рідному селі Бузівка Жашківського району Черкаської області. Щороку, в річницю втечі з Бабиного Яру, він приїжджав до нас з Яковом капери в гості. Помер Федір в 1988 році... "Тепер хочу назвати поіменно всіх тих, хто брав участь у повстанні і зумів вирватися з найстрашніших лап смерті, кого минули в ту ніч кулі есесівської охорони. Це Берлянд Семен, Бродський Костянтин, Будник Данило, Вілкіс Філіп, Давидов Володимир, Долінер Леонід, Кадомський Леонід, Капер Яків, Котляр Володимир, Кукля Володимир, Островський Леонід, Стеюк Яків, Трубаков Захар, Хараш Леонід ".³⁷

Репродукція фотографії. Надана свідком Трубаковим З.А.

³⁷ Захар Трубаков «Таємниця Бабиного Яру»: Документальна повість-хроніка/Ред. Г. Розинський. — Тель-Авів: Кругозір, 1997.

Берлянт Семен Борисович

З протоколу допиту в НКДБ у якості свідка учасника спалення трупів у Бабиному Яру С. Берлянта. 16 листопада 1943 р. (додаток 13.).

Протокол допроса свидетеля Берлянт Семена Борисовича, 1910 г. рождения, уроженец и житель г. Киева, образование низшее, беспартийный, по национальности еврей, из рабочих, служащий — парикмахер Пинской военной флотилии, женат, членов семьи два человека — жена Берлянт Эсфирь Борисовна, 1914 г., сын Александр, проживает в гор.Алма-Ата. В Красной Армии не служил — освобожден по болезни, со слов не судим, проживает в г. Киеве, по ул. Красноармейской, 4, кв. 4

Вопрос: Расскажите гр-н Берлянт, что Вам известно о зверствах немецко-фашистских оккупантов в городе Киеве?

Ответ: С мая 1936 г. по август 1941 г. я работал парикмахером в Пинской военной флотилии — в школе, находящейся в г. Киеве на Красной площади в доме № 4, как вольнонаемный.

В начале августа 1941 г. я по приказу Наркома был приписан к этой части уже как военнослужащий-краснофлотец и обмундированный во флотскую военную форму. 18 сентября 1941 г. я вместе с нашей частью (флотский экипаж) отступил из г. Киева в г. Борисполь, потом в с. Борщи, где оказались в окружении немцев. Оттуда стали пробираться, кто как сможет, небольшими группами. Мне, начальнику спецчасти Киевэнерго, фамилию которого не знаю, по имени Александр, но фамилию не помню, удалось пробраться до Яготина Полтавской области, где мы расстались, и больше друг друга не встречали. Но так как Яготин был занят, и пробраться дальше было невозможно в глубь нашей страны, я решил пойти на Киев, не имея при себе никаких документов. В гор. Киев я прибыл, примерно, числа 3–5 октября 1941 г., зашел к жене моего брата Берлянт Надежда Дмитриевна, проживающей по ул. Андреевской в доме № 9, кв. 7, которая мне рассказала, что всех евреев собрали в «Бабьем Яру», находившемся в семи-восьми км от гор. Киева. Боясь этого, я решил скрываться и находился у нее 15 дней. В это время немецкими властями был издан приказ: «всем гражданам г. Киева, не имеющим документов, явиться в лагерь военнопленных, расположенный по ул. Керосинной (пригород). И получить документы военнопленных». Я пошел туда и получил документы военнопленного, как украинец, а не как еврей, это было примерно, 22–23 октября 1941 г. Получив документ, я на следующий день вышел на базар, чтобы купить хлеба, там встретил меня бывший сослуживец по флотилии — Никишев, имя и отчество не помню, который уже служил в гестапо, задержал меня и, как еврея, отправил в украинскую полицию, в следственный отдел, где я просидел 35 суток. За этот период меня допрашивали три раза, добивались, чтобы я признался, что являюсь по национальности евреем, где после невыносимых избиений я был вынужден признаться, так как меня били каждый день. Допрашивал следователь Галушко Николай, позднее расстрелян немцами за грабеж. Больше никаких вопросов не

задавали. После моего признания (что еврей), гестапо направило меня на работу по ул. Институтской, № 5, где немцы ремонтировали для себя какие-то кабинеты и квартиры. Там я на черных работах, проработал примерно до 20 февраля 1942 г., потом отправили на ремонт здания для следователей гестапо, находившееся по ул. Мельникова, 48, где я пробыл до 15 мая 1942 г. После этого меня отправили в пригородное местечко Мышеловка, тут я работал на разных работах подсобного хозяйства гестапо до сентября месяца 1943 г., откуда в сентябре 1943 г. я и еще 8 человек, по национальности евреев, отправили в «Бабий Яр», где нас в первую очередь заковали в кандалы, и примерно с 2–3 сентября 1943 г. я совместно с другими работал на раскопке и сжигании трупов, расстрелянных немцами советских граждан и военнопленных, зарытых в землю.

В первое время нас работало человек 320, а потом число менялось. Работали мы по 12–15 часов в сутки. Разрывали ямы, извлекали трупы наверх, над этими ямами ставилась временная железная решетка «печь», на которую ложились сосновые доски, сверх досок лежали примерно по триста человеческих трупов в один ряд, сверх трупов снова ложились дрова, все это обливалось нефтью и поджигалось. Закладка одной печи составляла примерно до 3000 трупов, так как накладывалось трупов по несколько рядов. Таким образом, было сожжено примерно тысяч 70 трупов. После того, как все трупы были вскрыты и сожжены, из гестапо немцы стали привозить удушенных газом людей, трупов 70–80 в машине и также сжигались. Все мы 180 человек работали закованными в железных цепях. Кормили нас: в 6 часов утра ежедневно нам давали по литру несладкого, без хлеба, кофе, в обед литр супа без хлеба и в ужин литр кофе, по 200 граммов хлеба, в большинстве случаев просяного. Люди буквально обессиливали, и работать не могли. Таких людей жандармы избивали палками, прикладами винтовок и другими предметами и под видом отправки их в концлагерь расстреливали и сжигали в этих же печах. Помещались мы в небольшой землянке 180 человек, воздуху никак не хватало, было сильно душно, люди болели, но сказать об этом было нельзя, так как за это могли сжечь на костре. Видя, что делать нам уже нечего, мы сделали для себя вывод, что нас ожидает смерть на вновь нами сделанной печи из колод, мы стали готовиться к побегу. Инициатором побега был бывший сотрудник НКВД Яша, фамилии его я не знаю, и другие товарищи. Яша достал где-то ключ к двери-решетке, и мы готовились всю ночь на 29 сентября 1943 г., многие друг друга расковывали и в четыре часа утра отомкнули дверь и с криком «ура», «вперед» стали один за другим выбегать из землянки. Жандармерия открыла по нам из автоматов огонь и начала освещать ракетами местность и многих постреляла.

Мне, Дубинину¹ Давиду, Островскому Леониду, Давыдову Владимиру и другим товарищам удалось убежать. После того я скрывался на кирпичном заводе по Селецкой² улице г. Киева до вступления частей Красной Армии в г. Киев. Кроме всего этого, необходимо отметить тот факт, что пепел сгоревших трупов толкли, просеивали, находили золотые и другие ценности, которые забирали немцы. После этого ямы зарывались.³⁸

³⁸ ГДА СБУ, ф. 7, оп. 8, спр. 1, арк. 65–67.

Будник Давид Йосипович

Записка колишніх ув'язнених Сирецького концтабору
Д. Будника, В. Давидова, З. Трубакова, І. Долинера, В.
Куклі «У Сирецькому концтаборі 20 травня 1945 р.»³⁹

В СЫРЕЦКОМ КОНЦЛАГЕРЕ

В 1943 году в период оккупации немцами города Киева в Сырецком концлагере содержалось до 2000 человек. Это были люди, подозреваемые немцами в принадлежности к компартии, советскому активу, евреям. Были в лагере и уголовные элементы, которые в основном состояли в «бригадах» и «сотниках», помогая немцам издеваться над политзаключенными.

Контингент лагеря все время менялся, ибо одних убивали, вешали, добивали, а на их место привозили новых. Лагерь состоял сначала из 16, а затем из 32 землянок и был обнесен двумя огромными зонами по три ряда проволоки каждая. Через каждую зону проходил ток высокого напряжения. Вокруг лагеря стояла огромная полицейская охрана. Дежурная смена охраны состояла из 120-150 полицеев и нескольких собак.

В мае 1943 года в концлагере возникла подпольная группа по организации побега из лагеря. Благодаря хорошей конспирации группа просуществовала длительное время и провела большую подготовку к побегу. Возглавил и организовал группу Аркадий Иванов, который впоследствии был разоблачен провокатором Боярским и расстрелян с небольшой группой наших товарищей.

Полный состав группы никому известен не был, однако насколько удалось выяснить, она состояла примерно из 25-30 человек:

1. Иванов Аркадий (погиб)
2. Талалаевский Иван (погиб)
3. Бестужев Сергей (погиб)
4. Будник Д.И.
5. Давыдов В.Ю.
6. Зильбершмидт (Бажанов Г.) (погиб)
7. Трубаков З.А.
8. Долинер Л.
9. Капер Я.
10. Кадомский Л. (погиб)

И др., фамилии которых остались неизвестны. Связь с «волей» и с партизанским отрядом осуществлялась через:

³⁹ ДАКО, ф. П-4, оп. 2, спр. 85, арк. 176-182.

1. Талалаевского (Ливарного), брат погибшего И. Талалаевского
2. Омельченко Н.А.
3. Трубакову Н.
4. Гелевер А.И.

Основная цель нашей группы состояла в том, чтобы снять охрану, организовать массовый побег и, прорвавшись за зону лагеря, пробиваться к партизанскому отряду.

Для достижения этой цели каждый выполнял специальные поручения.

Нелегкая задача была вербовка «своих людей» в лагере для увеличения сил группы. Однако это было необходимо и количество подпольщиков все время увеличивалось. Связь с внешним миром осуществлялась следующим путем: за зоной лагеря копали дерн, и заключенные лагеря, запряженные в подводу, перевозили этот дерн в лагерь. Когда подвода заезжала в лесок, находившийся в 0,5 км от лагеря, там нас ожидали женщины, приносившие передачи. Полицаям давалась водка, сало, яйца и друг. За что нам разрешали 5-10 минут посидеть и поговорить с приходившими к нам. Во время этих встреч мы получали и передавали полную информацию. Иногда начальник лагеря фон Радомский ловил приходивших женщин и расстреливал их на месте, но к счастью он контролировал этот лесок довольно редко. Талалаевский, Трубаков, Долинер через приходивших к ним родственников установили связь и даже имели две встречи с братом Талалаевского, приехавшим непосредственно из партизанского отряда к лагерю.

Давыдов В.Ю. через приехавшую к нему из Кагановичского района Киевской области врача Омельченко Н.А. установил связь с партизанами Полесья и полностью уточнил на случай удачного побега путь следования людей для соединения с партизанами. В то же время при встрече с Омельченко от нее были Давыдовым получены две советские газеты и листовка, которые им затем были переданы Трубакову и Буднику Д.И. для дальнейшего распространения.

Заключенные Бестужев, Долинер, Фельдман и др. изготавливали тайком от немцев в мастерских финские ножи, которые нужны были для организации побега. Будник Д.И. проводил электролинию к центру лагеря, которая должна была дать нам возможность в нужном случае выключить из линии ток высокого напряжения. Зильбершмидт (Бажанов), Кадомский, Давыдов, Трубаков, Долинер, Капер, Котляр В. изготавливали по заданию Аркадия Иванова в большом количестве стремянки и лестницы необходимые для штурма проволочных ограждений.

Несколько ножниц для резки проволоки, которые находились в мастерских, были также взяты на учет.

Несколько человек из подпольщиков, в том числе и Иванов были в начале августа 1943 г. преданы провокаторами Боярским, Морозом и Ростиславом и др. Наши товарищи были забраны на допрос и, очевидно, расстреляны. Погибли они героически, не выдав больше ни единого человека. Когда их выводили из лагеря, они пели «Тачанку» и держали себя гордо и смело. Жорж Петровский, работавший в лагере парикмахером, перерезал себе бритвой горло, когда его пришли забирать, успев лишь сказать: «Все равно всех не перестреляете гады».

В тот же день предатель Ростислав зашел приказ Начальника гестапо о том, что в каком-то лагере Х. группа заключенных пыталась обезоружить полицию, за что были расстреляны все заключенные лагеря. Тут же предупредили нас, что если будет замечен лишь намек на какое-либо насилие над охранниками, то будут расстреляны все 2000 заключенных нашего лагеря. Террор в лагере стал невероятным. Убивали за малейшее неповиновение.

18 августа в лагерь явилась большая группа офицеров СС. Собрали самых «неблагонадежных» отправили в Бабий Яр, заковали в кандалы и заставили выкапывать трупы расстрелянных немцами людей для сжигания.

Наша группа обогатилась такими энергичнейшими товарищами как Владимир Кукля, Федор Ершов. Твердо был намечен план побега.

Было решено бежать из Бабьего Яра любой ценой. При самых худших обстоятельствах несколько человек могло спастись, пробраться к нашим и рассказать то, что немцы пытались скрыть путем сжигания трупов.

Основную инициативу при организации побега проявили Кукля, Давыдов, Трубаков, Ершов, Бажанов, Будник, Вилкис, Капер, Кадомский, Ярославский, Островский, Долинер, Шевченко, Бродский, Котляр.

Несмотря на казавшуюся безвыходность нашего положения, план побега осуществлялся спокойно и точно.

В землянку проносились предметы для расковки кандалов, железные и др. тяжелые предметы необходимые для нападения на охрану, ключи для вскрытия замка. Большинство нужных нам предметов нашлось среди раскопанных трупов.

27-го сентября 1943 г. Яковом Капер был подобран и во время обеда испытан ключ к замку, которым запиралась наша землянка. В ночь с 28 на 29-е сентября за день перед нашим расстрелом было решено бежать. Владимир Кукля открывал замок, просунув руку через решетку. Владимир Давыдов стоял тут же и вел наблюдение за охраной. Замок открывали более 3-х часов. Все остальные товарищи лежали на своих местах и ждали сигнала. Почти на рассвете Кукля открыл замок, и тогда все начали расковыряться. Затем кто-то рванул дверь, и мы с криком «Ура», «За родину» повалили наверх. В короткой схватке почти вся дежурная охрана была нами перебита, но и среди нас была масса убитых, ибо пулеметы, автоматы и гранаты были сильнее палок и железных прутьев. Пулемет с вышки строчил, не умолкая. Через несколько минут сверху из караульного помещения неслось около сотни эсэсовцев. К этому времени многие из нас уже успели удрать вниз или вверх по Яру. Таким образом, из 300 смертников Бабьего Яра ушло в ту ночь от расстрела человек 20. Давыдова и Хараша спрятала гражданка Петренко Наталия (Сырец, Тираспольская, 581), Будника, Вилкиса, Котляра, Островского, Капера и Берлянта спрятал в трубе Кирпичного завода гр. Власюк Феофан. Остальные пробрались сразу в Киев. Долинера спрятала на Кирилловской, 126 гр. Козловская Н.

При побеге нами было уничтожено до 20 эсэсовских головорезов и затем в течении периода до прихода Красной Армии нами в районе Сырца было убито в разных местах 18 гитлеровцев, пытавшихся разыскивать или задерживать нас.

Сразу же после освобождения Красной Армией города Киева о всех зверствах немецких захватчиков в Сырецком концлагере и в Бабьем Яру мы доложили

«Чрезвычайной Правительственной Комиссии по расследованию немецких злодеяний». Кроме того, 11.XI.43 г. Давыдов В.Ю. о немецких зверствах лично докладывал Никите Сергеевичу ХРУЩЕВУ и показывал ему все места, где совершались немецкие преступления.

Нами в ноябре 1943 г. в Киеве были задержаны и переданы в Обл. Управление НКГБ предатели и убийцы советских людей Мороз, Быстров и Сорока, предавшие наших товарищей в августе 1943 года.

Подписали:

1. Будник (Тургеневская, 60, кв. 12) (подпись)
 2. Давыдов (М. Житомирская, 15, кв. 1) (подпись)
 3. Трубаков (Мстиславская, 37, кв. 1) (в командировке)
 4. Долинер (Большая Соломенка, 20 кв. 10) (подпись)
 5. Кукля (Кругло-Университетская, 20, кв. 21) (подпись)
- ДАКО, ф. П-4, оп. 2, спр. 85, арк. 176-182.

Врятовані у вересні 1943 р. з Бабиного Яру. З ліва на право: невідома жінка, В.Ю. Давидов, Д.И. Будник, Я.А. Капер, З.А. Трубаков, Д.М. Пронічева (врятувалась 20.09.1941 р.), чоловік Пронічевої.

Давидов Володимир Юрійович

З протоколу допиту полоненого Сирецького концтабору Давидова Володимира Юрійовича про масові розстріли військовополонених у Бабиному Яру. 9 листопада 1943 р.⁴⁰ (додаток 9.).

21
13

К о п и я

ПРОТОКОЛ ДОПРОСА

Гор. Киев, 9 ноября. Я, начальник отделения НКГБ УССР – майор государственной безопасности ЛАВРЕНКО, допросил в качестве свидетеля ДАВИДОВА Владимира Юрьевича –

1915 года рождения, уроженца г. Киева, по национальности еврея, гр-на СССР, по социальному происхождению из семьи служащего, б/п., образование среднее, женатого, не судимого, в Красной Армии служил с 25 июня по 23 сентября 1941 г. В марте м-ца был арестован гестапо и содержался в Сирецком концентрационном лагере, откуда 29 сентября бежал.

До оккупации работал начальником отделения труда Волгостроя ГУЛАГа, проживает в г. Киеве, ул. Тургеневская № 47, кв. 12.

Об уголовной ответственности по ст. 89 УК УССР, за дачу ложных показаний предупрежден.

ВОПРОС: О чем Вы хотели заявить органам НКГБ УССР?

ОТВЕТ: Мне известно о расправе немцев над еврейским населением г. Киева и об этом я хочу рассказать.

ВОПРОС: Расскажите, что Вам известно о зверствах, совершенных немецко-фашистскими оккупантами?

ОТВЕТ: В средних числах марта м-ца 1943 г. я был на улице задержан и меня доставили в управление полиции по ул. Короленко д. № 15.

Когда меня привели на ул. Короленко № 15, меня начали избивать, выбили мне зуб. Следователь, который меня допрашивал, меня не избивал, а сказал, что если окажется, что я не виноват, то меня выпустят.

Отвели меня в камеру, где сидело человек 40. Там были, в основном, уголовники, бездокументники, другие, как подозрительные в партизанской деятельности, некоторые, как работники НКВД.

Давидов
/на обор./

⁴⁰ ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 3, спр. 243-б, арк. 21, 24-28 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://old.archives.gov.ua/Sections/Babyn_Yar/CDAVO/index.php?7#photo

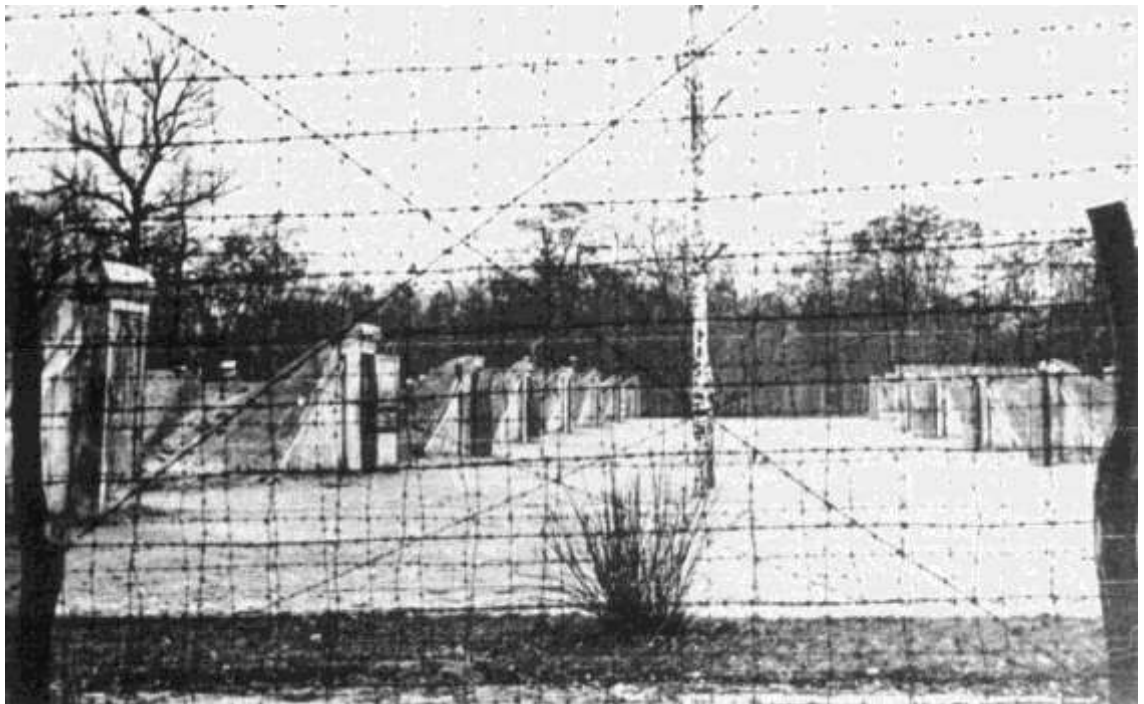
Капер Яків Абрамович (1914-1996)

Із спогадів Яківа Капера:

«Приблизно 29-30 вересня 1941 року з нашого табору почали вивозити ув'язнених у Бабин Яр і там їх розстрілювати. Мене посадили в останню автомашину, але я в районі Лук'янівки вистрибнув на ходу і впав на дорогу, де лежали трупи. Сховатися мені не вдалося. У Пущі-Водиці я був спійманий гітлерівцями і відправлений в гестапо, а потім в київський табір для євреїв на вулиці Інститутській. Через два місяці мене разом з іншими п'ятьма ув'язненими погнали на роботу в так звану школу поліції на вулиці Мельникова, 48. У цій школі, як і в таборі, над нами знущалися, умови були нелюдські. Восени, у вересні-жовтні 1942 року, мене і ще трьох ув'язнених – Будника Давида Йосиповича, Островського Леоніда і Вілкіса Філіпа (по батькові їх не пам'ятаю) – посадили в автомашину-душогубку і відвезли в Сирецький концтабір, де ми перебували до серпня 1943 року. З табору нам було видно, як гітлерівці систематично два або три рази на тиждень звозили людей в Бабин Яр на розстріл. У серпні 1943 року нас відправили в Бабин Яр, закували в кайдани (ланцюги), змусили витягати трупи, будувати спеціальні печі і спалювати в них останки жертв. Помістили нас в землянку, німці з зондеркоманди жорстоко били в'язнів. Ночували в землянці прямо на сирій землі. Нас було 300 осіб з гаком. Після розкопок ям ми витягали трупи пожежними баграми (гачками) і складали їх щільно в печі, побудовані з кам'яних плит, рейок, прутів та шарів дров, облитих нафтою. Печі підпалювали, і вони горіли більше доби. Одночасно в інших місцях яру нас змушували будувати нові печі. Так повторювалося багато разів. Кістки, що залишалися після спалення трупів, ми дробили ступками, просівали через сітки, змішували з піском і розсипали разом з попелом, зарівнювали дороги.

В'язнів змушували перед спаленням трупів витягувати з них золоті зуби. Я бачив, як в яр приїжджала машина-душогубка, зупинялася на декілька хвилин з працюючим мотором, а потім нас змушували вивантажувати з цієї машини трупи і кидати їх в палаючі печі. Нерідко в душогубках люди не вмирили і їх кидали в вогонь живими. З палаючого багаття лунали крики і стогони. У яр привозили людей на автомашинах і розстрілювали тут же, не умиряючи газом, а трупи спалювали. Знищували в душогубках і розстрілювали в Бабиному Яру мирних жителів і партизанів. Одного разу приїхала душогубка. Там виявилися мертві, зовсім голі молоді дівчата, битком набито, як їх туди загнали, я не уявляю. У багатьох були зав'язані косинками волосся. У деяких в волосся були заховані кільця, годинник, сережки. Я пам'ятаю, коли я ніс одну дівчину на багаття, у неї випали з-під косинки годинник, які вона сховала. Всі трупи були

мокрі і розпарені, як після доброї парильні, це була страшна картина, а німці сміялися і говорили всякі непристойні слова.

Загальний вигляд Сирецького концтабору. 1943 р.⁴¹

Одного разу, коли ми витягали трупи, сталося якесь замішання, підійти подивитися не можна було. Виявилося, що один з наших в'язнів дізнався серед жертв свою дружину і двох дітей, які були вбиті в 1941 році. Він був ще не зовсім впевнений, поки дітей, які не відокремили від матері, а коли її повернули лицем, він впізнав шрам на шиї, який у неї був після операції, перенесеної до війни. Коли ввечері ми повернулися в землянку, він дуже плакав і розповідав, що дружина і дві дівчинки десяти і дванадцяти років не встигли евакуюватися і залишилися в Києві. А сам він з першого дня пішов на фронт, потрапив в полон і опинився тут. Про долю своєї сім'ї він нічого не знав. І ось сталася ця страшна зустріч. Після такого кошмару не можна було заснути, я вночі лежав і думав – ось якби відкрити замок від землянки, накинутися на охорону, щоб хоч кілька людей пішли і залишилися живі, нехай хоч хтось залишиться, все ж це краще, ніж всіх нас розстріляють і сплять і ніхто не дізнається про жахи, які тут творилися.

Мені вдалося підібрати ключ до замка, на який були закриті двері нашої землянки. Коли все було готове з замком і ланцюгами, ми тихенько підійшли до дверей, Філіп Вілкес швидко зняв замок і крикнув: «Рятуйтеся, товариші! Ура!» Німці від несподіванки спочатку злякалися. Але через кілька хвилин вартовий, що стояв на вишці, прийшов в себе і стріляв з кулемета прямо у вихід з землянки. Німці, які чергували біля землянки, мовчали, і я подумав, що кулемет їх першими уклав. Але наші товариші, що вискочили першими, потім розповіли, що вони

⁴¹ ЦДКФФАУ, од. зб. 0-4196.

напали на цих німців. Зав'язалася бійка, а кулеметник все стріляв у відкриті двері. Люди, незважаючи на це, бігли, падали замертво, інші бігли, несамовито кричачи «ура!». Нарешті німці зорієнтувалися, і вся охорона була вже на ногах. Вони пустилися доганяти нас на машинах, мотоциклах, з собаками. Яр висвітили ракетами, повз нас летіли трасуючі кулі, піднялася стрілянина з усіх боків, як на передовій. Переслідувачі не знали, в який бік стріляти, адже в'язні бігли врозтіч, хто куди, деякі з ланцюгом на одній нозі: не встигли розкувати другу ногу і накрутили на неї ланцюг, щоб можна було бігти. Більшість наших бігли яром. Деякі піднялися наверх по трасі в напрямку колишнього Сирецького концтабору, а звідти – до заводу «Більшовик». У тих, які все ще бігли по яру, залишалася одна дорога – на Куренівку. Почало світати, стрілянина тривала, здалеку чути було крики, лайка, плач, гавкіт собак. Німці, які бігли за нами, спустилися в яр. Ті, які на машинах і мотоциклах, мчали до усіх виходах яру. Наше щастя, що ми весь час бігли без зупинки, і німці не встигли загородити нам вихід. Коли вони чекали нашого виходу з яру, ми давно вийшли і розбіглися хто куди. Дуже шкода, що мало врятувалося, але все ж тоді залишилося в живих 18 чоловік (з приблизно 300 в'язнів)». ⁴²

Залишки печей в Бабиному Яру. Київ, 1943 р. ⁴³

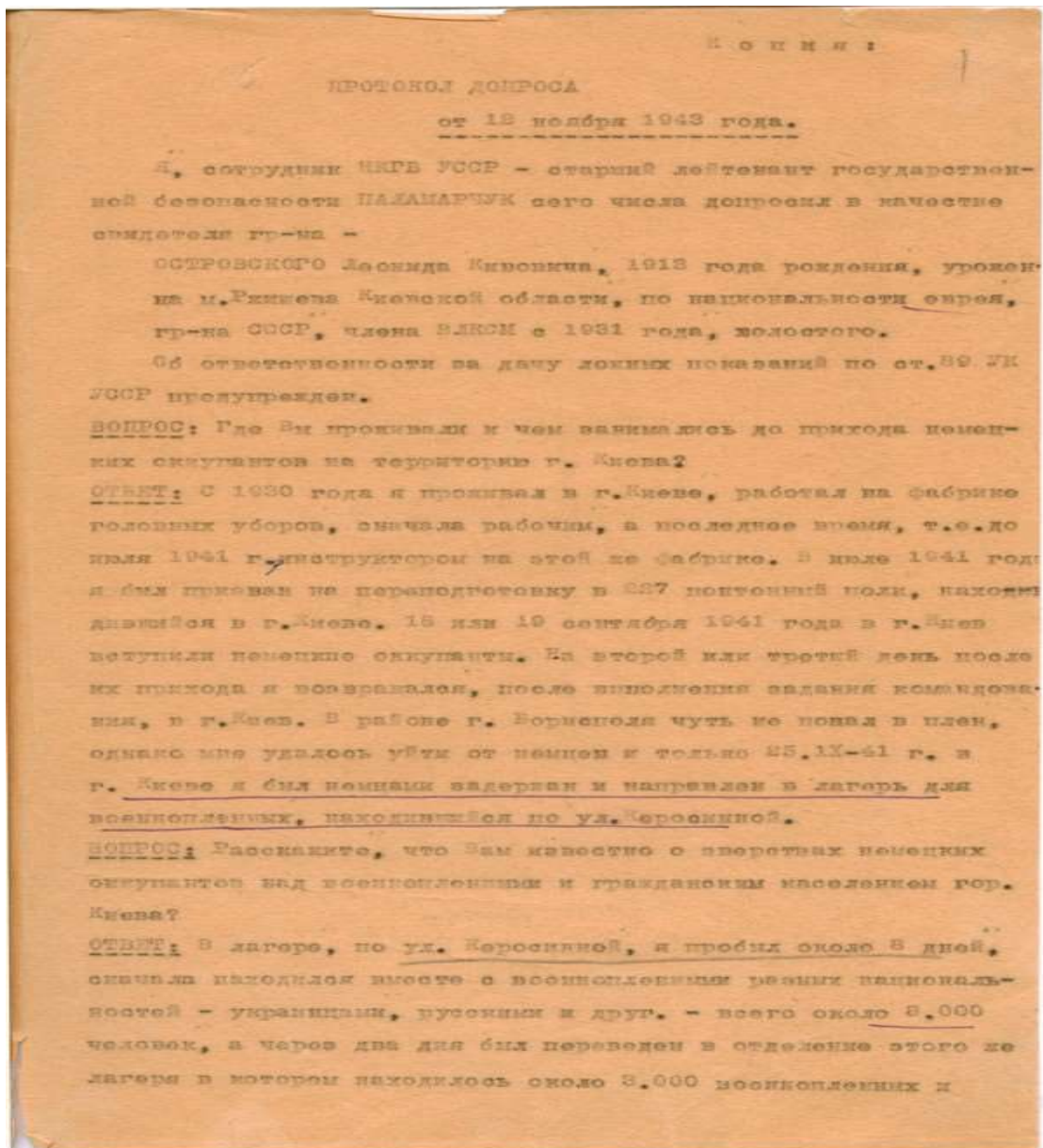
⁴² Тернистый путь Якова Капера [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://jew-observer.com/stranicy-istorii/ternistyj-put-yakova-kapera/#more-9326> (відвідано 09.06.2021 р.)

⁴³ З фондів ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 0-4253

Островський Леонід Ківович

Протокол допиту червоноармійця Островського Леоніда Ківовича від 12.11.1943 р. У документі є відомості про табір радянських військовополонених у Києві на вулиці Керосинній (сучасна Шолуденка), Сирецький концтабір, розстріли у Бабиному Яру, а також відомості про спалення тіл розстріляних у Бабиному Яру у 1943 р.⁴⁴ (додаток 10.).

⁴⁴ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 3, спр. 282, арк. 1-7 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://old.archives.gov.ua/Sections/Babyn_Yar/CDAVO/index.php?19#photo

Вілкіс Фіма Абрамович

Заява в НКВС колишнього в'язня Сирецького концтабору Ф. Вілкіса

12 листопада 1943 р.

Текст (рос.)

Вилкіс Фима Абрамович, Горького, 51, кв. 3

Заявление Мною 12 ноября 43 г. были задержаны на ул. Дмитровская Морозов и Жук. Морозов был на Сырце в

концлагере сотником, ему представляли возможность убивать людей. Где даже сам Морозов убивал палками, закапывал живых. Этим он себе создавал большой авторитет. Например, 17-го июля 43 г. удалось сбежать одному арестанту, фамилия которого Алексеев. Но скоро он был задержан возле электрозабора и привели его. В это время Морозов подбежал к нему с дручком весом 5–6–7 кг и начал его бить по мозгам и где был убит. Даже один с немцев не мог этого видеть, так он вынул наган и убил его. Этот убитый был с сотни Морозова. Теперь Морозов в своей сотне, где были евреи, так он их забивал и направлял на тяжелую работу и также забивал палками, и говорил, что у меня в сотни жида не могут работать. И вообще от Морозова можно только услышать: убью, или на голую задницу 25–50 палок.

Теперь, когда прибудет партия евреев 50–30 человек, то начинают бить палками, пока не убьют 20–30 человек в процессе работы: носка песка в один день с участка бригадиров и великана Морозова.

Жук, этот самый бригадир направлял евреев вылезать на дерево, имея веревку, подвязывать и в это время подрезать ее и дерево, валять, где человек убивался, и становился калеккой, и добивают его палками. Теперь, когда он видел, что в бригаде есть такие, что обувь хорошая, так бригадир снимал, а если не хочешь снять, так добивали палками. А также когда получил передачу, так сало, мясо забирает бригадир. У этого бригадира выходило со строя 3–5–7 человек от болезни или добивали палками на смерть.

Морозов. Снимал с убитых одежду передавал домой. Жена продавала [далее лист оборван].⁴⁵

⁴⁵ ГДА СБУ, ф. 5, спр. 46 772, арк. 42–43. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://history.kby.kiev.ua/publication/doc_66.html

Першими історію про масові вбивства і про знищення трупів у Бабиному Яру озвучили: (з ліва на право) Фіма Вілкіс, Леонід Островський, Володимир Давидов. Бабин Яр, листопад 1943. Фото А. Іосилевіч

Сирецький концтабір. Блок № 2. 1943 г.⁴⁶

⁴⁶ ЦДКФФАУ, од. зб. 2-40510

Стеюк (Штейн) Яків Андрійович (1915-1985)

В'язень Сирецького концтабору. Один з тих, хто врятувався з учасників масової втечі з Бабиного Яру (в ніч з 28 на 29 вересня 1943). З 30 листопада 1943 року – в Червоній армії. Сапер, потім перекладач в розвідвідділі, перекладач у відділі контррозвідки.

Протокол допиту полоненого Сирецького концтабору Стеюка Якова Андрійовича про масові вбивства людей у Бабиному Яру. 15 листопада 1943 р.⁴⁷ (додаток 11.).

20 42

ПРОТОКОЛ ДОПРОСА

свидетели СТЕЮКА Якова Андреевича

от 15 ноября 1943 года

СТЕЮК Яков Андреевич, 1915 года рождения, уроженец мест. Хотин, Черновицкой области, еврей, беспартийный, образование – незаконченное высшее, гражд. СССР, под судом и следствием не был, холост, прож. г. Киев Межигорская ул. дом № 30 кв. 17. Пока еще нигде не работает.

Судеству ст. 95 УК СССР разъяснено.

ВОПРОС: – Что вам известно о немецких зверствах ?

ОТВЕТ: – Лично я был арестован Киевским с-д и просидел 14 суток на Короленко № 33. 25 июня 1943 года я был направлен в Сирецкий концлагерь, возле г. Киева, в котором и содержался до 18 августа 1943 года. 18 августа 1943 года я с группой заключенных в числе 100 человек были этапированы в Бабий Яр /на сирце/. В Бабим Яру я содержался под стражей до 29 сентября 1943 года. Рано утром 29 сентября /примерно в 3 часа/ я совместно с группой других заключенных бежали и скрывался до прихода Красной Армии в г. Киев на квартире Полевая № 2 у АДАМЧУК Брониславы и СВИДЕРСКОГО Валентина Михайловича, проживающего по Межигорской № 30, кв. 17.

ВОПРОС: – Кто с вами еще бежал ?

⁴⁷ ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 3. спр. 243-б, арк. 42-47 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://old.archives.gov.ua/Sections/Babyn_Yar/CDAVO/index.php?20#photo

Кукля Владислав Францевич

З протоколу допиту в НКВС у якості свідка учасника спалення трупів у Бабиному Яру В. Куклі⁴⁸

04 лютого 1944 р.

Текст (рос.)

Протокол допроса свидетеля Кукля Владислава Францевича, 1917 г. рождения, Ленинград, Фонтанка, 117. Русский, гражданин СССР. Временно проживает в г. Киеве, ул. Короленко, 5, кв. 16. Из рабочих, женат, жена Лобко Мария Севостьяновна, 1918 г.р., дочь Таня, 1941 г.р. Образование 7 классов. На военном учете не состоит, не военнообязан. В Красной Армии не служил из-за болезни — туберкулез

[...]

Вопрос: Расскажите, что Вам известно о зверской расправе немецко-фашистских оккупантов над советскими гражданами гор. Киева в период своего хозяйничанья в последнем?

Ответ: До оккупации г. Киева я работал на строительстве № 1 в г. Киеве, титул № 5.

Когда немцы подходили к Киеву, я, в числе других, администрацией был назначен работать на аварийном поезде, и когда мы стояли со своим поездом на станции Пирятин при бомбежке вражеской авиацией, я был ранен осколком бомбы в правый бок. Я пролежал больной в Пирятине недели две и, будучи больным, я не мог эвакуироваться с частями Красной Армии, а поэтому остался на оккупированной территории. (Пирятин был раньше оккупирован, чем Киев). Будучи на оккупированной территории я, немного поправившись, решил возвратиться в Киев, но не найдя в Киеве жены, я направился в село Ракитно 120 км от южнее Киева, полагая, что жена у своих родителей, где я ее и застал. Прожил я в Ракитно полтора года, т.е. по ноябрь месяц 1942 г. Когда немцы стали направлять людей в Германию и хотели меня направить, то я стал скрываться и уехал в Киев, а жену мою поймали и насильно направили в Германию, но она по дороге сумела удрать, т.е. убежать с поезда. В Киеве я скрывался около месяца. Но так как немцы усилили преследования за молодежью и стали производить систематические облавы, тогда я решил устроиться где-либо на работу и устроился благодаря знакомству в госпиталь, где лечились немецкие офицеры. В этом госпитале работал мой товарищ Володя — слесарем, и он помог мне туда поступить на работу. В этом госпитале я проработал чернорабочим три с половиной месяца. За этот период работы я с другими товарищами по работе и нашими военнопленными, работавшими в госпитале, подготовили взрыв госпиталя, т.е. корпуса, где лежали раненые офицеры, в дымоходные трубы заложили мины и осталось только произвести взрыв, но один по национальности

⁴⁸ ГДА СБУ, ф. 7, оп. 8, спр. 1, арк. 42–48.

узбек из военнопленных предал этот акт, тогда я решил убежать и скрыться, и я убежал, захватив с собой сто штук гранат «лимонок», которые мною были принесены за период работы в госпитале. При побеге я подвергся обстрелу, но благодаря тому, что я ехал на велосипеде, мне удалось скрыться. Немцы и полиция решили во чтобы-то ни стало поймать меня, имея ввиду меня за главного руководителя подготовки диверсии в госпитале. После побега я скрывался недель 5 в одной водосточной трубе на «Собачьей тропе» куда мне жена носила еду нелегальным путем. Когда уже было невыносимо сидеть в этой трубе, потому что меня заели вши, я решил по предложению жены пойти на квартиру, помыться и сменить белье, в это время гестапо и полиция рыскали по городу, ища меня и обещая, кто выдает меня получит 10 000 рублей. 27-го июля 1943 г., в ночь на 28 я вылез из трубы и нелегальным путем добрался до квартиры, но за мной, очевидно, следили гестаповские агенты. Придя на квартиру, я помылся, покушал и лег спать, но спать долго не пришлось, ко мне в квартиру ворвалось 14 человек гестаповцев-немцев и русских, работавших агентами гестапо, которые схватили меня за руки и начали избивать. При обыске ничего не обнаружили, только под подушкой две гранаты «лимонки» и забрали.

После ареста меня под усиленным конвоем в 23 человека и шести штук автомашин привезли в гестапо, где подвергли допросу, т.е. записали мои установочные данные. Затем бросили в общую камеру, а через шесть дней подвергли настоящему допросу, вопросы задавали на тему о моих связях с партизанами, чтобы я выдал партизан, предлагали мне работать в гестапо в качестве секретного агента, но я все это отрицал, тогда меня снова били, производили очные ставки с другими арестантами, которые меня явно предавали, но я их не признавал.

22 августа 1943 г. меня в числе 22-х смертников, в автомашине «душегубке» привезли в Сырецкий концлагерь, где я под строгим наблюдением охраны, вместе со смертниками в одной землянке просидел трое суток и каждую минуту ожидал расстрела, но на четвертые сутки нас всех пригнали в «Бабий Яр», во всех была одна мысль, что ведут на расстрел, но оказывается нас пригнали на работу по раскопкам зарытых в яру трупов расстрелянных сов. граждан в течении с 1941–1943 г.

Когда пригнали на работу, нам заковали ноги в кандалы и заставили откапывать трупы и сжигать на приготовленных для этого печах. Печи для сжигания трупов изготавливали мы сами из каменных памятников с еврейского кладбища и решеток, которые клали на рельсы, а поверх их дрова и затем клали трупы, и каждый ряд дров и трупов обливался нефтью, специально для этого приготовленной.

Таким образом, ярус из трупов, положенных на печи вырастал до 4-х метров в высоту, в длину около 10 метров и в ширину метров 5. Таких печей в яру было много 70–80 шт. (печей), в печи укладывалось от 2-х до 4-х и больше тысяч трупов. Затем поджигались, и эти печи горели целые сутки. После сжигания кости трупов разбивались трамбовкой в порошок, просеивали сквозь сито, и этот порошок рассеивался по поверхности почвы и перемешивался с землей. Кроме того, что сжигали трупы, вырытые в яру, на место сжигания привозили людей в

машинах «душегубках» через каждые полчаса и сразу вынимали из кабин машин удушенных людей и бросали в огонь и сжигались. Тут также были люди разных возрастов и пола, от грудного ребенка до стариков преклонных лет. Общее количество сожженных трупов в «Бабьем Яру» по нашим подсчетам было 95–100 тысяч. За период моего пребывания в лагере, я задался целью совершить побег, первый раз мне не удалось благодаря предательству со стороны самих заключенных, второй раз мой замысел увенчался успехом.

Во время работы по сжиганию трупов, я среди трупов нашел ключ, который к счастью подошел к замку землянки. Это я делал все сам при строгой конспирации, и узнали об этом буквально несколько человек более надежных. Совершить побег было нелегкой задачей, потому что землянка, в которой мы находились, сильно охранялась.

И все же мы в ночь на 29 сентября 1943 года совершили побег. В эту ночь я не спал, и под всякими предлогами, т.е. под видом, что заболел, сидел возле решетчатой железной двери и приспособлялся открыть замок, хотя немецкий часовой и зорко следил за дверью землянки, поминутно освещая ее фонариком. Я все же замок открыл, это было примерно в 2 часа ночи.

После того, как я открыл замок, узнали и другие товарищи, которых насчитывалось 36 человек, задавшихся целью побега. Начали расковыряться и примерно около 4-х часов раскрыли двери и бросились бежать. Но спастись удалось очень немногим, только несколько человек, основная масса людей погибла под огнем пулеметов и автоматов немецкой охраны. После побега я скрывался в доме Иванова Антона Дмитриевича ул. Отделенская, 10, кв. 3 (Соломенка) недели две, затем нашел свою семью. Но с семьей был всего дня три, а затем скрывался в подвале сожженных домов на ул. Николаевской «Континенталь» (до 29 октября 1943 года), а затем я, чувствуя себя совершенно больным, направился скрытно на ст. Ракитно к матери моей жены, там я тоже не долго находился потому, что угрожала опасность, меня всегда могли поймать немцы, и я стал скрываться в лесах Таращанского района до самого освобождения этой территории Красной Армией в январе 1944 года

Ділянка в Бабиному Яру, де спалювалися трупи. Київ, 1943 р.
З фондів ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 0-4251

Долінер Йосип Якович

Протокол допиту свідка, колишнього в'язня Сирецького концтабору, Долінера Йосипа Яковича. Київ, 5 лютого 1944 р.⁴⁹

05 лютого 1944 р.

Текст (рос.)

Протокол допроса гор[од] Киев [,] 1944 года февраля 5 дня

Я [,] оперуполномоченный Ленинского РО НКГБ гор[ода] Киева[,], лейтенант госбезопасности Хорев допросил в качестве свидетеля гр[аждани]на Долинер Иосиф Яковлевич[,], 1913 года рождения, беспартийный, образование 5 классов, национальность еврей, уроженец местечко Брусилово[,], Брусиловского района[,], Киевской области, проживает[:], гор[од] Киев[,], улица Урицкого[,], дом 20[,], кв. 10, специальность столяр, не работает[,], гр[аждани]н СССР, со слов не судим[.]

Об ответственности за дачу ложных показаний по ст. 89 УК УССР предупрежден - *підпис*¹

Вопрос: Расскажите[,], гр[аждани]н Долинер[,], откуда вы знаете Мирошниченко[,], и какие у вас с ним взаимоотношения?

Ответ: Мирошниченка, звать его не знаю, я знаю с марта м[еся]ца 1943 года по совместному нахождению с ним в лагере на Сырце вовремя оккупации гор[ода] Киева, и знал его потому, что по работе находился с ним в одной сотне.

Взаимоотношений у меня с ним никаких не было.

Вопрос: Что вам известно о предательской деятельности Мирошниченко в период его нахождения в концлагере на Сырце?

Ответ: О предательской деятельности Мирошниченко я лично сам сказать ничего не могу, но во время нахождения в концлагерях на Сырце с марта м[еся]ца 1943 года по 18 августа 1943 года [,], я от товарищей слышал, а именно бригадира Аркадия, который мне говорил, что когда будет присутствовать Мирошниченко [,] то никаких разговоров в его присутствие не вести, а то он может выдать. Кроме того [,] все подозревали Мирошниченко, что он занимается предательской деятельностью и связан с кем-то из начальства лагеря.

Бригадир Аркадий был расстрелян немцами в лагере вместе с группой заключенных [,] готовивших побег, но их кто-то выдал, а кто именно, я не знаю.

Вопрос: Когда был освобожден Мирошниченко из лагеря [,] и каким путем?

Ответ: Мирошниченко в последнее время в лагере не находился, а был переведен в жел[езно]дор[ожную] колонию[,], которая находилась на Соломенке[.] Все это было в сентябре или октябре м[еся]це 1943 г[ода].

⁴⁹ ГДА СБУ, ф.6., спр. 71106 ФП, арк. 52–53

Каким путем Мирошниченко был освобожден из лагеря[,] я точно не знаю, но при встрече с ним на Соломенке в октябре м[еся]це 1943 года[,] в конце он мне рассказал, что его освободил какой то "фольксдойч"[,] который пришел[,] взял его у охраны и вывел, а остальное я не знаю²[.]

Вопрос: За что был арестован Мирошниченко гестапо?

Ответ: За что он был арестован гестапо[,] я этого не знаю[.]

Вопрос: Где находится в данное время Мирошниченко?

Ответ: Где он находится в данное время[,] я не знаю, так как я его не встречал[.]

Вопрос: Кто может подтвердить ваши показания?

Ответ: Мои показания может подтвердить[:]

1) Трубаков Захар[,] проживающий[:] ул. Мстиславского[:]

2) Котляр Владимир, а где проживает[,] я не знаю[.]

Вопрос: Что желаете дополнить к своим показаниям?

Ответ: Дополнить больше ничего не могу[.] Записано с моих слов и мне прочитано

*підпис*³

Допрос производил оперуполномоченный лейтенант госбезопасности *Хорев*⁴

**Залишки печей і землянка в Бабиному Яру, де ховались полонені.
Київ, 1943 р.⁵⁰**

⁵⁰ З фондів ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 0-4254

Завертаний Федір Степанович

В 1997 році в Тель-Авіві була видана документальна повість Захара Трубакова "Таємниця Бабиного Яру". Вашій увазі уривок з епілогу, цитата: *«Свою розповідь про долі хочу почати з тих, хто зумів врятуватися і вирватися з неволі. Перше слово про невідомого шофера, який один втік з Бабиного Яру... Звати його Федір Завертаний. Читачам я обіцяв повідомити подробиці його оточення сміливого вчинку і тепер із задоволенням це роблю. Уважний Федір, виявляється, скористався тоді метушиною, що виникла через появу в яру високого начальства. День видався дуже спекотний. Вся охорона була в одних трусах, а на голе тіло почепили зброю. Справжня карикатура на вояків. Побачивши наближаючи «Мерседеси», вони в поспіху стали приводити себе в належний вигляд. У цей-то момент Федір і попросився у офіцера «до вітру». Про нього німець відразу ж забув. А Федір під шумок швиденько розкувався залізничним костилем, та й був такий ... Де ж він переховувався? Спочатку на Лук'янівському кладовищі. Заліз в один з численних склепів. Там і переcheкав час погоні і активних пошуків. А потім пішов з Києва ... А на нашому майданчику, після цієї втечі, ми побачили застреленого охоронця, лежачого обличчям вниз. Як же ми зраділи, коли нам наказали віднести його на піч. Це виявився вахтовий офіцер з зондеркоманди. Той самий, хто «прогавив» втікача-шофера.*

А незабаром в Києві з'явилося оголошення в газеті: До уваги населення! 26 серпня 1943 року з київської в'язниці втік Завертаний (Завертай) Федір, народження 1912 року, з села Бузівка на Білоцерківщині. За професією - шофер. Зовнішність втікача: зріст 1,65 метра, худорлявий, волосся чорне, кругловидий, очі темні. Одягнений в гімнастерку і ватяні заношені штани, на голові кашкет, босий. Втікач був засуджений за цілий ряд важких злочинів. Це грабіжник і вбивця, який заподіяв населенню багато горя. 10.000 рублів отримає кожен, хто повідомить поліції про те, де він зараз ховається. Грошову винагороду отримає так само і той, хто повідомить, де бачив цього злочинця після втечі. Прізвище того, хто повідомить про злочинця, буде збережена в найсуворішій таємниці ... Поліція безпеки. У 1975 році Василь Чехун українською мовою опублікував повість про Федора Завертаного. Залишається лише додати, що грошей, обіцяних окупантами, ніхто так і не отримав. Свої не видали, а чужим сміливець на очі не попався. Після війни Федір Степанович працював механіком Рембази в своєму рідному селі Бузівка Жашківського району Черкаської області. Щороку, в річницю втечі з Бабиного Яру, він приїжджав до нас з Яковом капери в гості. Помер Федір в 1988 році...»⁵¹

⁵¹ Захар Трубаков «Таємниця Бабиного Яру»: Документальна повість-хроніка/Ред. Г. Розинський. — Тель-Авів: Кругозір, 1997.

Колишні в'язні Сирецького концтабору. З ліва на право: Я. Стеюк, З. Трубаков, Я. Капер, Д. Будник и Ф. Завертаний біля пам'ятника «Радянським громадянам і військовополоненим солдатам і офіцерам Радянської армії, які загинули від рук німецько-фашистських окупантів в районі Сирецького масиву м. Києва». 1978 р.

Котляр Володимир Олександрович

Протокол допиту свідка, колишнього в'язня Сирецького концтабору,
Котляра Володимира Олександровича. Київ, 30 листопада 1943 р.⁵²

30 листопада 1943 р.

Текст (рос.)

Протокол допроса

гор[од] Киев[,] 1943 года[,] декабря 30 дня

Я, пом[ощник] оперуполномоченного Ленинского РО НКГБ[,] лейтенант госбезопасности Хорев[,] сего числа допросил в качестве свидетеля гр[аждани]на

Котляр Владимир Александрович

1897 года рождения, образование [–] малограмотный, беспартийный, уроженец гор[ода] Черкасы[,] проживает в гор[оде] Киеве[,] ул[ица] Красноармейская[,] дом № 17[,] кв. 6[,] работает в ш[т]абе МПВО Ленинского района, женат, професия стельмах[,] гр[аждани]н СССР[,] со слов не судим.

Об ответственности за дачу ложных показаний по ст. 89 УК УССР предупрежден - *Котляр*¹

Вопрос: Расскажите[,] гр[аждани]н Котляр[,] как вы знаете гр[аждани]на Мирошниченко и какие у вас отношения?

Ответ: Мирошниченко, имя и отчество которого я не помню, знаю с декабря м[еся]ца 1942 года по совместному нахождению и работе в кон[цен]трационных лагерях немецких в гор[оде] Киеве[,] на Сырце[.]

Взаимоотношения у меня с ним были товарищеские[,] личных счетов не было и нет.

Вопрос: Что это были за лагеря[,] в которых вы находились[,] и что там делали?

Ответ: Это лагеря были сосланного гражданского населения через немецкие карательные органы гестапо, работу там выполняли разную[,] больше по своей специальности, а у кого не было[,] то их посылали на разные работы.

Вопрос: Что вам известно о работе Мирошниченко[,] находясь в концлагерях?

Ответ: Мне известно о Мирошниченко то, что мы с ним работали в одной столярной мастерской концлагеря соседями по верстаку и в июле м[еся]це 1943 года[,] в один из дней[,] на утренней поверке Мирошниченко не было, об этом пошли доложили коменданту лагеря[.] Комендант спросил только фамилию и больше ничего не сказал². Часов в 10 утра Мирошниченко приходит на работу[,] и я его спрашиваю[,] где вы были. Он мне ответил, что по

⁵² ГДА СБУ, ф.6., спр. 71106 ФП, арк. 48–49 зв.

ошибке меня бросили ночевать с вновь прибывшим[и] в лагерь людьми. После этого ко мне подходит наш бригадир цеха Иванов и говорит, что вы по осторожнее с Мирошниченко[,], так как он является предателем и его специально подсылают к людям.

И мы все с того времени стали остерегаться Мирошниченко.

Я лично знаю[,], когда его[,], т.е. Мирошниченко[,], подсаживали к вновь прибывшим в лагерь раза два, а потом он был связан с заядлым предателем Боярским[,], который только специально и работал по выявлению людей и их настроения[.] Через его погибло очень много людей в лагере. Мирошниченко все время с Боярским о чем-то совещался.

Помимо этого[,], Мирошниченко имел возможность даже выходить за проволоку лагеря и иметь свидание со своей женой[,], тогда как ни кому из находящихся в лагере этого делать не разрешалось. К нему часто приходила жена[,], приносила водки и продуктов, а он на них в лагере выменивал хорошие вещи за пустяки и передавал своей жене[.] И это все тоже говорило за его связь с начальством лагеря.

Был такой случай[:] в августе м[еся]це 1943 года нас[,], группа человек в 40[,] решила³ убежать из лагеря к партизанам, все уже было подготовлено для побега, но дня за три до срока[,], намеченного к побегу[,], из группы забрали 12 человек⁴ тех[,], которые это дело возглавляли⁵[,], и всех их расстреляли. Мы все считали, что это оказался предателем Мирошниченко[,], который передал Боярскому[,], так как мы его в начале считали своим человеком, то отдельные разговоры вели и при нем.

Вопрос: Где находится в данное время Мирошниченко?

Ответ: Мирошниченко находится в гор[оде] Киеве[,], проживает по улице Короленко[,], дом 77[,], кв. 7, а где работает[,], не знаю.

Вопрос: Кто может подтвердить ваши показания?

Ответ: Мои показания могут подтвердить Островский Леонид[,], проживает[:] ул. Ново-Левашовская[,], дом 3[,], кв. 3[.]

Больше показать ничего не могу[.]

Записано с моих слов

Котляр⁶

допрос производил пом[ощник] оперуполномоченный Ленинского РО НКГБ
Лейтенант госбезопасности *Хорев⁷*

¹Власноручний підпис Котляра фіолетовим чорнилом.

²Тут і далі підкреслення в тексті зроблено зеленим олівцем.

³Підкреслено червоним олівцем.

⁴Підкреслено чорнилом.

⁵Тут і далі підкреслено синім олівцем.

⁶Власноручний підпис Котляра фіолетовим чорнилом тут і на кожній сторінці протоколу.

⁷Власноручний підпис Хорева фіолетовим чорнилом.

Панасик Микола Наумович

З документальної повісті учасника повстання Захара Трубакова "Таємниця Бабиного Яру", яка була видана в Ізраїлі в 1997 році, відомо, що в результаті втечі вдалося врятуватися 14 в'язням. Примітним є те, що в книзі Захара Трубакова прізвище Панасик не згадується.

Микола Панасик і Володимир Дарда

Киянка Наталія Озерова повідомила, що її дядько "Панасик Микола Наумович був в рядах тих, кому вдалося врятуватися. Про нього написана книга Володимира Дарда «Повернення з пекла»!⁵³ В сина Панасика в сімейному архіві зберігаються рукописи його батька (додаток 16.).

Зі спогадів випливає, що Микола Панасик на початку війни працював старшим радіотехніком на пункті технічного радіоконтролю Московського НДІ зв'язку в селищі Борова Фастівського району. З цієї причини він не був покликаний в армію і не евакуювався при наближенні окупантів. При німцях Микола Панасик приховав, що був кандидатом в члени ВКП (б), влаштувався різноробочим, щоб не бути вивезеним до Німеччини.

У 1942 році М. Панасик і В. Головка організували підпільну групу з 14 осіб. Організація Панасик-Головка налагодила зв'язок з підпіллям Василькова і партизанським загonom Шаміля Мукагова. Боровські підпільники вели розвідку, ховали і виходжували поранених партизан, постачали в загін зброю, боєприпаси, харчування, медикаментам і зведеннями Радінформбюро, які записували з повідомлень з прихованих від німців, радіоприймача.

Цитата: *“Неожиданно, видимо по доносу, меня, Матвеева М., Дидковскую Л., 28 августа 1943 года арестовало гестапо, и мы были отвезены в Белоцерковскую тюрьму... После двухнедельных пыток в фашистской тюрьме, я и Матвеев были приговорены к смертной казни и брошены в 7-ю смертную камеру Белоцерковской тюрьмы, где мы и находились в ожидании исполнения смертного приговора. Через несколько дней фашисты собрали группу смертников до 34 человек и направили в центральную тюрьму гестапо в г. Киеве, которая помещалась на ул. Короленко №33, где мы находились в камере смертников №23 в течении двух суток”.*

Далі Панасик розповідає, як смертників повантажили в машину-душогубку, однак газом їх не труїли, як очікували в'язні.

⁵³ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://litra.info/book/yego-lyubov.html>

Цитата: *“Машина остановилась – нас окружала большая охрана с нашивкой на рукавах человеческий череп и знак СД с овчарками и автоматами, и мы опознали местность – это был Сырецкий лагерь. Нам скомандовали выходить и строиться. Мы все вышли из душегубки – выстроились перед специальной ямой, где происходят расстрелы. Я был направляющий по своему росту и яма была передо мной. Яма имела глубины до 2,2 метра, шириной до 4 метров с плавным заходом. В центре ямы на высоте головы человека я увидел большую нишу, выбитую из пуль в период расстрелов. Раздалась команда снять верхнюю одежду и разложить по порядку в разных местах: фуражка в одно месте, брюки в другое и т.д. Я это выполнил, после чего все разделись и разложили свою одежду на “кучи”. В период времени, когда раздевался второй и последний, я себя увидел, как на киноэкране с возраста, когда я стал понимать и помнить. Все товарищи поднимали головы, всматриваясь в плывущие тучи, полет птиц и думали о крыльях, которые могли спасти от верной гибели. Листья на деревьях были золотого цвета, приближалась осень 1943 года. Мысли плыли одна за другой, рисовались фантастические планы нападения на охрану фашистов и с этого места бежать. Но нас плотным кольцом окружали фашисты с автоматами наперевес и овчарками, выхода из создавшегося положения не было. Была дана команда: сомкнись, равняйся. Нас повели раздетых в яр”.*

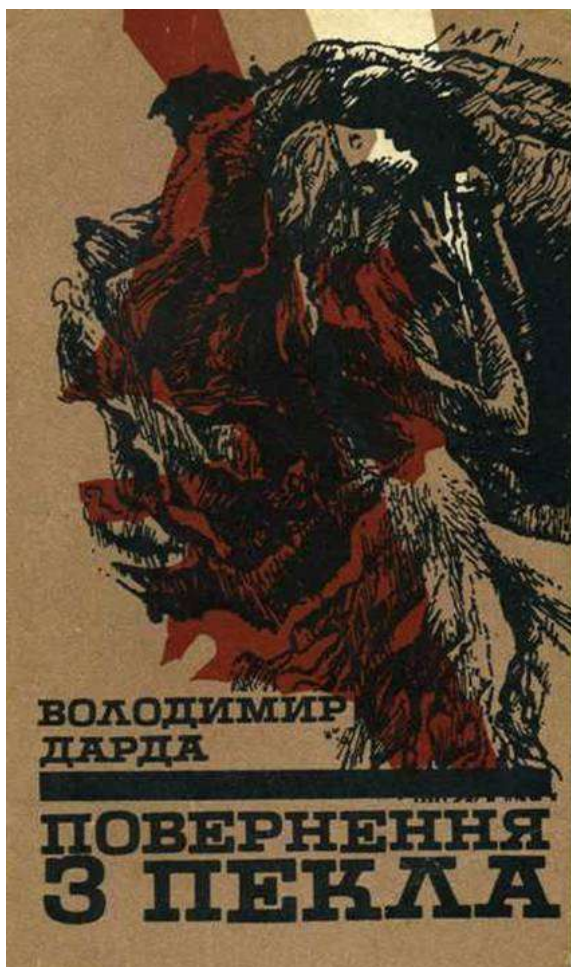
Однак їх повели до Бабиного Яру не для розстрілу. Спочатку в'язнів закували в кайдани, а в урочищі вони побачили пекельну картину.

Цитата: *“В этом “яру” я увидел сотни закованных, как и мы людей, которые были грязны, черны от копоти и грязной каторжной работы, блестели только зубы. Звеня кандалами, смертники откапывали из братских могил трупы ранее расстрелянных советских граждан женщин, стариков, детей. Расстрелянных было более 110 000. Над “яром” стоял густой чад смрада разложившихся трупов и гарь человеческого мяса, костей. Дышать было очень трудно, воды не давали.*

На этой фабрике уничтожения были следующие бригады:

- 1. Изготовление открытых печей для сжигания трупов.*
- 2. Откопка трупов из общих могил от 500 человек до 5-6 тысяч.*
- 3. Стаскивание трупов.*
- 4. Укладка трупов на открытые печи и штабеля.*
- 5. Огневики – сжигающие трупы в открытых печах с разбивкой человеческих черепов, костей на мелкие частицы и выноской в овраг”⁵⁴ (додаток 16.)*

⁵⁴ [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://kievvlav.com.ua/mind/smertniki-babego-yara-kotorye-vyzhili-podpolshhik-panasik-na-fabrike-unichtozheniya-chast-vi?noredirect=true>

Володимир Іванович Дарда
1924- 1992

Хвилююча розповідь про страхіття Бабиного яру, табору смерті в Києві, про мужність підпільників у роки Великої Вітчизняної війни.

Олександр Панасик (син Миколи Панасика)

Бродський Ісаак Мойсейович (1914-1944)

Заява в київську Надзвичайну Державну комісію з встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників колишнього ув'язненого Сирецького концтабору, учасника спалення трупів у Бабиному Яру І. Бродського⁵⁵ (додаток 12.).

Борезьбітській Комісії по розслідуванню
зверських дійсвий во время оукацій
кемизаи Т. Киев. 29

от: Бродского. Исаака Мойсеевича.
пропе. 4-й Район 8-й кв 50.

Заявление.

После того когда я попал в концентрационный лагерь Тирасполь это было в 1941 году в сентябре месяце меня немцы задержали на ст. Борозан и давали спрашивать откуда я кто я, но когда немцы установили что я еврей меня хотели были расстрелять, но мне немцы дали офицер. Выходили где были по мосту неконана, меня так же позвали к вещам и хотели повесить, но стали от них денать и позвали к поезду, где еще были немцы то мне дали еще испрогач. Когда мы сгруппировались поехали на один поезд оказался труп бач, меня немцы заставили недрать и играть им, когда я играл вокруг меня собралось 10 немцев. Крыли под казну, после того когда я был отпущен, меня заставили что-бы я выстроил всех немцев которые там работали, я командовал все немцы выстроились, а на меня напали немцы, веревку через голову и я маршировала вдаль станиц. После все изловатили нас отпавили в лагерь где было 20-и немцев, это было на территории барачной, сразреш, сдас от андирани на распри врее, но мне удалось сдас прескочить. Стали отпавили Партикуди ткуда я совершил 1-й стан дадимите.

⁵⁵ ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 3. спр.243-б, арк. 29-31